

franciscana en aquell moment; això fa que el manuscrit de la regla que, com a Pedralbes, tot i que en llatí, també conserva aquest monestir sard, sigui d'especial importància, en incloure una partitura musical amb els cants de la missa.

Podem suposar que aquests cants havien de ser, pel que venim exposant, molt similars, si no idèntics, als que es devien cantar a Pedralbes. I més si tenim en compte, com exposa Giampaolo Mele, qui més ha estudiat aquest tema, que la música arborense del Trecento era de derivació catalano-aragonesa. D'altra banda, el mateix autor apunta que van ser els franciscans els qui van difondre a tota Europa, el repertori del *Missale secundum usum Romanae Curiae*, editat el 1223, i mentre els cistercencs creaven un cant sacre reformat, però força artificiosos, els franciscans en van crear un de propi basant-se en el dels benedictins, que va anar apartant progressivament els anteriors.¹²¹ A aquest tipus de ritual i cants es deu referir la reina en parlar de l'ofici de l'orde de les sors.

L'ofici de l'orde de les sors incloïa forçosament, l'ofici propi dels ordes monàstics el de les Hores. Segons el ritus llatí que com diem, van ajudar els franciscans, aquest ofici es divideix en vuit hores amb un ritual litúrgic establert. D'aquestes, tres es catalogaven com a Hores Majors: Matines, Laudes i Vespres, i les restants, en Hores menors: Prima, Tertia, Sexta i Nona. A excepció de les festes solemnes i totes les principals del monestir, les Hores devien ser celebrades únicament per les monges, ja que segons les disposicions de la reina, els frares només estaven obligats a assistir-les en les Vespres primeres i segones d'aquestes festivitats i en les Matines i Laudes del dia de Nadal i d'altres festivitats importants per ajudar-les a cantar.

¹²¹ Mele, 1985: 26-37. Al cor de les monges de Pedralbes es conserven tres llibres corals que semblen correspondre als donats per sor Constança Vilardell l'any 1335. A l'arxiu es conserven igualment fragments d'antifonaris, sense catalogar ni estudiar, que serveixen de tapa d'alguns manuscrits posteriors.

Eren aquestes Hores Majors les que es devien celebrar amb més solemnitat. És probable que la primera d'elles, les *Matines*, se celebressin al cor cap a la mitja nit, a l'hora octava -cap a les dues de la matinada-, tot i que no es pot descartar que les monges les resessin conjuntament amb les *Laudes*, com es va anar fent habitual amb el temps. En aquest cas es duïen a terme a trenc d'alba. Aquest ofici tenia el caràcter d'una oració de lloança. Segons fra Guillem les monges que sabien cantar ho havien de fer seguint "el ritual dels fra menors" i la resta havien de resar parenostres. Estipulava la norma que les oracions s'iniciessin amb el *Pater Noster*, seguit d'una *Avemaria* per acabar amb el verset *Deus in adiutorium* i una oració.¹²² Així devia ser com ho celebraven a Pedralbes doncs, era justament, abans d'aquest verset que les monges havien de trobar-se totes al cor, segons el mateix ministre provincial, sinó volien incórrer en falta. A continuació, els frares o els preveres, segons els correspongués, oficiaven la primera de les dues misses diàries que havien de celebrar a l'altar major, segons havia disposat la reina. Aquesta missa que havia de ser de *Rèquiem* en memòria dels reis difunts, havia de ser cantada únicament pels membres masculins de la comunitat; de la mateixa manera que s'havia de fer durant la segona missa. Abans de la primera d'aquestes dues celebracions, i immediatament després de les *Matines* -dada que confirma que ho devien resar conjuntament amb les *Laudes*- la reina havia estipulat que diàriament, les monges resessin set salms penitencials amb lletania.¹²³

Possiblement després d'aquest primer ofici les monges devien fer un petit refrigeri, per a continuació resar la primera de les Hores menors, la *Prima*. Segons el ritual romà que suposem seguien

¹²² La major part de l'informació sobre litúrgia que tractem al llarg d'aquest treball, l'hem extret del *Diccionari Litúrgic* de Josep Braun, traduït per A. Griera l'any 1925, ja que tot i els anys transcorreguts segueixen sent una excel·lent obra de referència.

¹²³ Ja hem fet tractat en el seu moment, el contingut d'aquesta primera ordinació a la qual remetim per ampliar-ne els detalls. AMP, *Llibre de Privilegis*, P/15, f. 27-32v: Perg. núm. 999; Lligall núm. 124, *Fundacions*.

les monges, aquesta pregària s'iniciava amb un *Pater*, seguit de l'Ave Maria, el Credo, l'esmentat verset del *Deus in adiutorium* i l'himne *Iam lucis orto sidere*. Aquestes pregàries constitueixen la primera part, a la que seguia una segona en que es feien diferents lectures.

Cap a les nou del matí se celebrava la segona de les hores monàstiques menors, la Tèrcia, amb els mateixos salms que la Prima a més d'uns responsoris i d'uns precis finals. L'hora Tercia se celebrava tradicionalment, en el refetor. Idèntica estructura que aquesta Hora, tenia la següent, la Sexta, que reunia novament les monges al cor cap al migdia.

No es disposa de cap notícia referent a aquests primers temps de convivència al monestir, però la tradició recull que després d'aquestes pregàries, les monges es reunien al claustre per fer el recordatori de les germanes difuntes en aquell dia, i de tots aquells que l'aniversari dels quals es trobava escrit en el llibre de defuncions. D'aquí, les religioses que devien menjar en comunitat passaven al refetor avisades pel toc d'una campaneta, on feien l'àpat principal de la jornada en silenci mentre una d'elles llegia.

La Nona era la següent Hora que convocava a les monges a pregar, poc després de la colació. Era la darrera de les hores menors i presentava la mateixa estructura que les anteriors. Novament les religioses acudien al cor per a les Vespres, que es resaven, com el seu nom indica, a primera hora del vespre, a l'entrada de fosc. La litúrgia manava que en aquell moment s'havien d'encendre les llànties. Tot i que cap text ho especifiqui, a les Vespres devia seguir la segona missa conventual cantada pels frares o preveres.

Segons altre cop el ritual romà, l'estructura de les Vespres començava de la mateixa manera que la resta dels oficis i després del verset *Deus in adiutorium meum*, seguien quatre salms, capítol, un responsori i els cants. Com ja hem dit aquests cants

havien de ser duts a terme per les monges, però quan es tractava d'una vigília de festa, dies en que es feien dues Vespres, la primera i més important, abans de la celebració litúrgica, i la segona, després, els frares i capellans les havien d'ajudar en els càntics.

A continuació les monges es devien dirigir al refetor -les que hi acudien- per fer el darrer àpat del dia i resar les **Completas** per tal d'encomanar-se a Déu. Aquesta oració constava de dues parts, en la primera, segons havia establert Sant Benet, es llegia una breu lectura de la Sagrada Escripura seguida per un parenostre i el *Confiteor*, i una segona amb un seguit de versets i salms. Amb les Completas es donava per finalitzada la jornada. A cap monja li estava permès fer cap activitat després del seu res, ni tant sols, acudir a veure les germanes malaltes sinó es disposava d'un permís especial. Les portes de l'església es tancaven definitivament i ni als frares els hi estava permès acudir-hi fins a la missa primera de l'endemà al matí.

A més d'aquests oficis marcats per la litúrgia de l'orde, les monges de Pedralbes havien de resar el Saltiri setmanalment per l'ànima del rei i, un cop traspassada la reina, també per la d'ella. A més s'afegien les misses i les pregàries pels difunts que així ho establien, ja fos en comunitat o bé algunes monges particularment.

Aquests conjunt de pregàries omplien la vida de les religioses a qui quedava poc temps personal per dedicar-se a d'altres activitats, tot i que aquest espai de temps existia. Abans de menjar i d'anar a dormir, la pregària del *Miserere mei Deus...* marcava un temps per a les relacions personals, l'únic moment en que els estava permès parlar, sempre, és clar, de coses religioses, bones i santes, les úniques converses convenients, com ja havia expressat Sant Benet en parlar del valor del silenci; fora d'aquests temes era preferible el silenci. Però si atenem un cop més al text de fra Guillem de Salanova, no devia ser un fet infreqüent el que les monges trenquessin aquest

silenci i que les converses anessin més enllà del que era permisible, motiu que ell considerava que havia de ser sancionat.

Com omplien les monges aquells espais de temps que restaven entre les diferents litúrgies del dia?. Sant Benet havia donat una màxima per l'ideal de vida monàstica que ell va sistematitzar: *Ora et labora*. La regla de sant Francesc i la del papa Urbà per a les clarisses, també recollia aquesta idea del treball com una necessitat per fugir dels perills que comportava l'oci, enemic de l'ànima, i mai amb la idea d'extreure'n un benefici econòmic.

Les inquietuds culturals

Deixades de banda les feines manuals -relegades, com ja hem dit, a les servidores-, la majoria de les monges es podien dedicar a d'altres ocupacions més creatives. El tipus d'activitat escollida depenia, sens dubte, del nivell cultural de la monja en qüestió. No hi ha cap dubte, que totes les religioses que ingressaven al monestir com "religioses de cor", és a dir, per a formar part del cor, havien de saber llegir i escriure; només les llegendes eren analfabetes. És més que probable que aquelles a qui s'encomanaven els oficis principals: procuradora, refreterera, cellerera, oliera, pastrinyera, procuradora dels frares i sagristana, sabessin portar una comptabilitat. A més d'aquestes, l'abadessa, la vicària i les monges que formaven el discretori, havien de ser capaces de dur un control, ni que fos mínimament, d'aquells assumptes legals i econòmics que el procurador del monestir administrava en el seu nom, tot i que en la majoria dels casos, es constati la presència d'un frare menor al seu costat.

Però tot i que sens dubte sabien escriure, no es conserven masses escrits que es puguin atribuir amb tota certesa a alguna monja en concret. La diversitat d'escriptures en un llibre com el de cauteles, fa pensar que els diferents apartats van ser redactats

per cada una de les monges encarregades dels diferents oficis, tot i que no s'especifiqui aquest detall. Tampoc en el cas de les signatures que revaliden certs documents, es troben signatures autògrafes, per tant, només disposem d'una única carta escrita amb total seguretat per una monja, sor Estel.la de Narbona, qui a més de redactar-la en primera persona, la va signar. El fet era inusitat, i tal com la pròpia monja expressava, la va redactar en persona donat *que l'escrivà no y aia a venir*; però ho va fer després de rebre un consell -suposem favorable al fet- de miser Francesc çà Mella, possiblement notari o persona de reconeguda solvència, detall que evidencia els dubtes de la monja sobre la conveniència de redactar la missiva per ella mateixa.

La carta anava adreçada als pares de sor Joaneta Bassa, per sol.licitar-los que volguessin rebre la seva filla a casa, per tal que es pogués curar amb més facilitat de la malaltia que patia. Al costat d'aquesta carta signada, se'n troba una segona dirigida al ministre general de l'orde dels fra menors, sol.licitant el permís perquè la dita germana pogués sortir de la clausura. En aquest cas, la missiva manca de signatura però pel contingut es pot pensar que la va redactar la mateixa monja que en aquell moment era la vicària de la comunitat.¹²⁴

Tant en un com en altra cas, el text va ser redactat en català, el mateix idioma emprat en la redacció dels comptes duts a terme per altres monges. També eren en català els diferents inventaris de béns del monestir, redactats en aquells anys, i totes les anotacions i comentaris copiats al marge de diferents manuals i documents solts. Si a això hi afegim que a la introducció del llibre de privilegis, originari del segle XIV, es diu textualment que aquelles cartes es van transcriure en aquell manual *aromançats e declarats en pla per tal que les dites dones los puxen leugerament entendre*, i que de la mateixa regla se'n va fer una versió en

124 AMP, Lligall 51, *Cartes* (1339-1919).

aquest idioma¹²⁵, es dedueix que la major part de les monges, només, devien posseir unes nocions de llatí mínimes i indispensable per tal de poder seguir la litúrgia, celebrada tota ella en aquesta llengua, i per poder llegir els cantorals. Tot i això, com després exposarem, sembla que algunes religioses posseïen una cultura més completa que incloïa un coneixement del llatí més profund.

El monestir oferia a les dones que hi ingressaven, la possibilitat d'adquirir certs coneixements. Era una norma que dictava la mateixa regla, i que confirmen els documents, que a l'entrar una novícia se li adjudiqués una "mestra". Hem repetit ja diverses vegades que sor Agnès ça Rovira, l'any 1348 exercia aquesta funció de "mestra" de la novícia Blanca Era.

En el cas de les novícies que ingressaven amb curta edat, el primer que se'ls devia ensenyar era a llegir i, potser, escriure. Si entrava ja adulta i amb intenció de formar part del grup de religioses destinades al "cor", possiblement disposava ja d'uns coneixements bàsics, entre els quals la lectura es devia considerar imprescindible.

L'objectiu primer d'aquest ensenyament era que les monges poguessin llegir els llibres litúrgics corresponents als diferents oficis de la jornada, i la resta de lectures que es duïen a terme en d'altres moments com, per exemple, a l'hora del menjar, necessaris per a la seva formació moral. El cant era el següent aspecte bàsic del seu aprenentatge. És possible que a més de cantar, algunes monges sabessin tocar algun instrument, però sobre aquest aspecte no n'hem trobat cap referència documental. Maria Echániz exposa que coneixements molt similars a aquests, s'impartien en els convents femenins de l'orde de Santiago per la mateixa època.¹²⁶

¹²⁵ AMP, *Llibre de Privilegis*, s. XIV, P/15. *Llibre de la Regla*, R/25.

¹²⁶ Echániz Sans, 1992: 247-252.

L'aprenentatge de la lectura per part de les novícies es devia efectuar a partir de determinats llibres què disposava el monestir. En aquest sentit és molt interessant l'anotació que es troba registrada a l'inventari dut a terme l'any 1364, on es refereix que el monestir disposava de *.IIII. Llibres qui foren dels temples en que aprenen les nines.*¹²⁷

Cap altre document conservat a l'arxiu dona més detalls d'aquests llibres, però podem seguir-ne el rastre fins a Pedralbes gràcies als inventaris dels béns de la cambra reial del rei Jaume, entre els que es trobaven diversos objectes dels incautats a l'abolida orde del Temple. Algunes d'aquestes peces van ser donades posteriorment, pel rei a membres de la seva família i persones acostades; entre aquestes s'hi trobava la reina Elisenda i, a través d'ella, el monestir de Pedralbes.¹²⁸ Concretament en un registre conservat a l'arxiu de la Corona d'Aragó es troba la relació concreta d'aquests llibres provinents del Temple i donats pel rei a la seva esposa Elisenda, el 27 de juliol del 1326, pel futur monestir de Pedralbes.

L'encapçalament del document no deixa dubte de l'objecte de la donació: *Nos Jacobus etc. fatemur et recognoscimus vobis, fideli camerario nostro Arnaldo Messeguerii, quod de mandato nostro oretenus vobis facto, de libris camere nostre penes vos existentibus, tradidistis subscriptis personis libros subscriptos, videlicet: illustri domine Elisende, Aragonum regine, Karissime coniugi nostre, "ad opus monasterii sancte Eulalie (sic) de*

¹²⁷ AMP, *Inventaris*, Lligall 137.

¹²⁸ Martínez Ferrando, 1953-1954: 167-206. Aquest autor va dur a terme un anàlisi de les entrades i sortides d'objectes artístics de la cambra reial en temps del rei Jaume II, entre els que es trobaven bon nombre dels béns requisats als templers. Amb anterioritat al seu estudi, Francesc Martorell y Trabal ja havia realitzat un primer estudi dels objectes continguts a la cambra l'any 1323, que va publicar l'any 1913, a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1911-1912): 553-567.

Pedralbes".¹²⁹ Entre els llibres ressenyats se'n troben més dels quatre que apareixen a l'inventari del monestir del 1364. En primer lloc es fa esment de *quendam librum scriptum in papiro cum cohopta de pergameno, incipientem in primea pagina scripta: "Beatus vir qui non abiit" et sequitur i ultima linea: "Enffantea als frares totes aquestes (sic) que yo ussarey"*. Aquest llibre havia passat a mans del rei l'any 1308.

Un segon volum es descrivia de la següent manera: *unum alium librum cum tabulis de fusto cohopto de panno lini et incipit in prima carta scripta: "Purpureas sanctorum coronas", et sequitur in ultima linea dicti libri: "... cum tibia unicuique discumbentium"*. Pel pròleg es pot deduir que es tractava d'unes narracions anònimes de les vides dels Sants.

Un altre dels llibres posseïa una enquadernació idèntica a l'anterior i havia estat escrit sobre pergamí: *... scriptum in pergameneo, et incipit in prima carta: "dominica prima de adventu Domini", et sequitur in linea ultima, que est notata a tematis: "sit in fine requies amen"*, contingut que denota que es tractava d'un missal.

El següent volum presentava un aspecte formal idèntic als anteriors, amb tapes de fusta, i escrit sobre pergamí: *et cohoptum de aluda alba, quique incipit: "liber scintillarum" et finit: "dilexerit Christus"*. Rubió apunta que tal vegada aquest llibre correspongui a l'obra d'Alvar Cordobés, autor mort el 861.

Un cinquè volum s'afegeix als anteriors, com aquells havia estat escrit sobre pergamí i sembla un tractat sobre la Humilitat: *cum postibus, cohoptum cum aluda alba qui incipit: "de humilitate" et finit: "valeamus pervenire"*. A més d'aquestes obres, se li va fer també entrega d'un Responsori, un Saltiri, un Epistoler i una Consueta.

¹²⁹ ACA, Reg. 285, f. 237v. Aquest registre, i d'altres que contenen inventaris de l'orde del temple van ser transcrits i estudiats per Jordi Rubió, Ramón d'Alós i Francesc Martorell, qui els van publicar l'any 1907 a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* d'aquell mateix any. És a aquest estudi al que ens remetim.

L'inventari del 1364 fa esment d'un Sintillari que es llegia a la taula, per la qual cosa sembla deduir-se que els quatre llibres provinents del Temple que s'havien destinat a l'aprenentatge de les novícies, devien correspondre als tres primers volums ressenyats i al darrer d'ells. La resta dels llibres regalats poden correspondre, perfectament, a alguns dels que apareixen a l'esmentat inventari, dels que no se n'especifica la procedència.

El contingut de l'ensenyament que es donava a les futures monges es pot deduir a partir d'aquestes obres. Es tractava principalment de llibres litúrgics, hagiogràfics i d'espiritualitat; havien d'aprendre, doncs, la litúrgia de l'església, a reflexionar sobre els valors cristians i a valorar les virtuts d'aquells que les havien precedit en el camí a la santedat. La majoria d'aquestes obres havien estat redactades en llatí, detall que confirma un cert nivell d'aprenentatge d'aquesta llengua.

A excepció del primer volum provinent del Temple, que es trobava enquadernat amb pergami, la decoració de les tapes reflexa que es tractava d'obres d'una certa qualitat artística. No seria descartable que el seu interior es trobés decorat amb miniatures que ajudarien a la compressió del text, per la qual cosa serien molt adients per a l'aprenentatge de la lectura.

A més d'aquests llibres que havien estat donats a la reina per iniciar una primera biblioteca, el monestir va anar adquirint altres obres amb el temps. Tenim registrada la compra d'un missal romà l'any 1347, a mossèn Joan Claria, prevere del lloc de Corbera. Pel preu que va costar l'obra, 15 lliures, es devia tractar d'un volum certament excepcional. Si ho comparem amb els volums continguts en les 45 biblioteques propietat de diversos mercaders barcelonins, el llibre més car que s'hi ha registrat estava valorat en 7 lliures, 3 sous i 1 diner¹³⁰. Es tractava

130

Aurell i Cardona, *La cultura dels mercaders barcelonins*, op. cit.: 233, apèndix doc. VIII2.

d'una Bíblia en romanç que contenia el Saltiri, i era propietat del mercader barceloní, Francesc de Vilaulzinosa. L'obra estava escrit en pergamí, i enquadernada amb posts de fusta reblades amb cinc claus rodons de llautó.

Desconeixem l'aspecte formal del Missal adquirit pel monestir de Pedralbes, del que només s'explicita que estava escrit sobre pergamí, i que s'havia emprat tinta de dos colors pels diferents encapçalaments: el negre i el vermell: *comensa en la segona carta de negre "Honoribus precedamus" et finit in rubeo in eodem colandello de rubeo "Ad romanos"*.¹³¹ No s'esmenta si es tractava d'un llibre miniat, però per la seva categoria és força probable que ho fos.

A banda d'aquestes obres, només l'esmentat inventari del 1364 ens permet fer-nos una idea del conjunt de volums que devien conformar la primera biblioteca del monestir. Entre els diferents objectes descrits a l'inventari s'esmenten diferents llibres que es trobaven repartits entre el monestir, el cor de les monges i les diferents capelles de l'església:

Llibres que es trobaven al monestir segons l'Inventari del 1364

- Item .I. Saltiri ab cubertes o posts d'argent capletrat daur
- Item .IX. Missals qui están per los altars ó capelles de defores
- Item .III. Leccioners, .II. Sanctorals. e .I. Dominical
- Item .III. Officiers grans ab nota
- Item .III. Responsés Sanctorals
- Item .III. Saltiris de cor
- Item .II. Saltiris mijancés
- Item .II. Responsés en que es l'Ofici del Comú
- Item .II. Proses poques e .I. gran
- Item una bíblia en II volumps qui es en latí
- Item .II. Flors Sanctorum qui son en romanç
- Item .I. Flors Sanctorum qui es en latí
- Item unes Sposicions de Evangelis qui son en latí
- Item .I. Genèsi en romans

¹³¹ AMP, *Sarrià*, S/21, f. 4. Tot i que aquest llibre apareixi entre els manuals de rendes d'aquest terme, en realitat es tracta d'un sumari de diferents documents extrets dels llibres notariais i d'altres manuals del fons de l'arxiu, que es presenten en català i en forma d'extracte. Va ser redactat l'any 1544.

Item .II. Capítoles
 Item .II. Dataris
 Item .I. Ordinari
 Item .II. Llibres de Vida de Sants Pares
 Item .IIII. Llibres qui foren dels temples en que aprenen les
 nines
 Item .I. Evangelister qui está al altar maior
 Item .I. Libre de vicis e de vertuts en romans
 Item .I. Pistoler
 Item .I. Sintillari en que ligen á la taula
 Item .I. Libre de Morts
 Item .I. Libre de Santa Maria Macdalena
 Item .I. Libre gran qui es apellat Lucidari
 Item .I. Libre per a la Sacra de les Dones
 Item .I. Libre de Miracles de Sent Francesch
 Item la Regla de les Sors en latí e en romans an un volum
 Item .I. Breviari qui astá en cadena en la capela de Sancta
 Helisabet

Es tractava en la seva totalitat, d'obres de temàtica religiosa i d'espiritualitat. Destaquen pel seu nombre, els llibres litúrgics i els de salms. La comunitat comptava amb nou Missals repartits per les diverses capelles de l'església, i sis Saltiris un dels quals destacava especialment per la seva rica ornamentació: *Saltiri ab cubertes o posts d'argent capletrat daur*. També disposava de cinc Responers, un Dominical, un Oficier i un llibre de Proses, tots ells destinats al seguiment de l'ofici de la missa. Per a la Litúrgia de les Hores es comptava especialment amb un Breviari i un Ordinari, amb la indicació de les diferents oracions per a cada Hora.

A banda d'aquests llibres per a les celebracions ordinàries, les religioses disposaven d'altres que contenien els Ritual pels Difunts i el de la Consagració de les monges.

Juntament amb les obres de caire litúrgic, el monestir posseïa un bon nombre de textos bíblics i escripturístics. Entre aquests s'esmenta, en primer lloc, una Bíblia completa en dos toms, redactada en llatí, i un Evangelister amb els passatges sencers dels quatre evangelis.

A més d'aquestes obres, disposaven d'altres que reunien lectures

determinades de l'Antic i del Nou Testament, o diferents fragments dels Evangelis. Es fa menció igualment, de tres Leccioners amb les lectures de la Sagrada Escripura que s'havien d'anar llegint a la missa al llarg de l'any; aquest llibre era molt semblant a l'Epistoler del que el monestir també en posseïa un volum. Es citen també unes Exposicions de l'Evangelí -que contenia, com el seu nom indica, unes breus exposicions dels quatre evangelis- i un llibre del Gènesi. És possible que aquesta darrera obra no fes referència al llibre de l'Antic Testament, sinó a uns Comentaris fets a aquest llibre, molt populars a la Baixa Edat Mitjana. Segons sembla en les biblioteques dels mercaders barcelonins era força usual trobar-hi aquesta obra.¹³²

Finalment, dins d'aquest mateix tipus d'obres s'hi compten dos exemplars d'un **Capitules**, que contenien unes lectures breus, només d'algunes línies, extretes de la Sagrada Escripura, per a ser llegides a les diferents *Hores*, al llarg de la jornada.

Un altre grup de llibres el constituïen els Hagiogràfics, els de Patrística i els d'Espiritualitat medieval. En comparació als anteriors, aquestes obres no eren molt abundants. Entre els llibres referents a vides de sants es fa esment de dos **Sanctorals**, i de tres **Flors Sanctorum**, un dels volums en llatí, i els altres dos en català. Recordem que entre els llibres provinents del Temple hi havia un llibre de Sants en llatí que podria correspondre al primer d'aquests volums.

Les obres de Patrística es reduïen a quatre llibres, dos que referien la Vida dels Sants Pares, un amb els **Miracles de Sant Francesc**, i un tercer sobre la **Vida de Santa Maria Magdalena**. És interessant destacar aquest darrer llibre ja que, tal com hem exposat en parlar de les devocions particulars del monestir, el culte a Santa Maria Magdalena va gaudir d'una especial predilecció. Al costat d'aquest, no és d'estranyar la presència

¹³²

Aurell i Cardona, *La cultura dels mercaders...op. cit.*

d'un llibre sobre la vida i miracles de Sant Francesc, pare i fundador de l'orde.

L'espiritualitat medieval és un tema poc representat en aquesta primera biblioteca del monestir. Només trobem un llibre d'aquesta temàtica; I llibre de vicis e de vertuts. Aquest tipus d'obres, força corrents en les biblioteques dels laics, anaven adreçades a la formació moral dels cristians i per tant, imprescindible en les lectures de les monges.

La biblioteca es completava amb un volum de la Regla de les Sors, en llatí e en romanç, el mateix que encara avui es conserva a l'arxiu del monestir. Volum al que, com hem exposat, s'hi van anar afegint d'altres textos que constituïen la normativa bàsica del monestir conjuntament amb les ordinacions de la reina.

Segons aquest inventari, la biblioteca de Pedralbes, l'any 1364, estaria constituïda per un total de seixanta volums. No sembla, però, que aquests poguessin haver estat els únics llibres que les monges tenien al seu abast. Aquestes obres devien constituir el fons general del monestir, motiu pel qual apareixien en l'inventari de bens de la comunitat, però d'altres notícies donen a conèixer que, almenys, algunes posseïen llibres de forma particular; que en certs casos van passar, posteriorment, a la comunitat.

Tot i que puguem pensar que devien ser vàries les monges que posseïen volums privadament, només tenim constància d'una sèrie de llibres que sor Constança de Vilardell va donar al monestir al moment de la seva mort, ocorreguda l'any 1355. Es tractava d'una de les monges fundadores del monestir hi va fer cessió a la comunitat d'un Responsori dominical, un Santoral i d'altres llibres sense especificar.

Es tracta també, en aquest cas, d'obres litúrgiques, però no sembla descartable que algunes religioses haguessin manifestat interessos culturals més amplis, que units a un coneixement més

profund del llatí, els hi hauria permès l'accés a d'altres tipus d'obres i autors, entre els que s'hi podrien trobar certes obres d'autors clàssics.

A l'arxiu del monestir es troben una sèrie de fragments de llibres en força mal estat de conservació, alguns dels quals podrien datar d'aquests primers anys d'existència de la comunitat. La seva lectura és en l'actualitat difícil, a excepció d'alguns pocs fragments, que ja han estat restaurats, que s'exposen actualment a les vitrines del museu instal·lat a l'interior del propi monestir. Entre aquests es troben obres de caire litúrgic i bíblic però també, de filosofia i ciència. Dins el primer grup es reconeixen una obra de Sant Jeroni, Comentari al llibre de Jeremies; un bifoli pertanyent a un Epistoler; unes Homilies sobre l'Evangeli de Sant Mateu i un foli d'un missal. Però a més d'aquestes, al seu costat es poden reconèixer unes pàgines d'una Enciclopèdia de Història Natural basada en Plini el Vell i Sant Isidor de Sevilla, amb l'enumeració de les propietats dels ous de diverses aus, i un fragment del Llibre IV de la Metafísica d'Aristòtil.

És difícil donar una datació exacta d'aquests fragments només a partir dels seus trets paleogràfics, que permeten incloure'ls tant en el segle XIV com en la centúria següent. El seu contingut però, sembla apuntar més cap a la cronologia més tardana, moment en que la lectura dels autors clàssics es va popularitzar; no obstant i això, la seva presència al monestir, tot i que correspongués a un moment lleugerament posterior a les dades que estudiem, és indicativa del grau de recepció per part de les monges de les noves idees humanistes vingudes d'Itàlia.

Es pot parlar d'una presència certa dels corrents "Humanistes" a Pedralbes?. I de ser constatar-se, es pot atribuir a les pròpies monges la seva introducció?.

Les pintures de la capella de Sant Miquel. La representació d'una idea

Seria agosarat afirmar, amb l'escassetat de dades de què disposem, que les religioses de Pedralbes -almenys pel que fa al segle XIV- s'havien després ja de la tradició cultural medieval que encara impregnava l'ambient en aquells anys, per adoptar les noves idees que preludiaven l'humanisme. Però certes manifestacions que apareixen força aviat, mostren que, almenys, n'eren coneixedores i receptives.

El motiu que possibilitava aquest ràpid coneixement s'ha de lligar necessàriament a la cort. Els contactes de Pedralbes amb la cort eren evidents, tal i com hem vingut exposant, ja fos directament a través de la pròpia reina, o d'algunes monges provinents de determinades famílies properes al rei.

Martí de Riquer ja va assenyalar com des del regnat de Pere el Cerimoniós, i més en el de Joan I i Martí l'Humà, es poden començar a apreciar les primeres manifestacions d'humanisme a la Corona d'Aragó. Moment en que es poden trobar dues mentalitats en pugna, la que es podria denominar medieval i l'humanista. Si, tal com apunta el mateix autor¹³³, aquesta nova mentalitat es va materialitzar en el camp literari en una tendència a crear una nova prosa de filiació classicista, alhora que s'iniciava una renovació en l'actitud envers els autors clàssics, en el camp de les arts plàstiques es tendia a substituir l'estil franco-gòtic per un de nou, l'italo-gòtic, que apuntava cap els nous corrents vinguts d'Itàlia. L'autor que va possibilitar la introducció d'aquest nou estil seria Ferrer Bassa.

Ferrer Bassa es va saber evadir de l'ambient gòtic imperant, i adoptar les noves fórmules que propugnava l'estil italià, a través de l'escola de Sienna. Aquest corrent, que l'autor va

¹³³ Riquer, 1969: 221-235.

poder aprendre a Avinyó de la mà de Simone Martini o d'algun dels seus deixebles, significava un canvi total en les formes, els volums i els colors respecte al que havia suposat l'estil franco-gòtic; significava, en definitiva, un canvi de mentalitat.¹³⁴ La introducció del nou corrent va estar possible perquè a la cort es respirava ja aquest ambient humanista, de manera que ben aviat, Ferrer Bassa en va esdevenir el "pintor oficial".

Seria aquesta situació del pintor dins la cort el què, possiblement, va portar a que fos, precisament ell, l'escollit per a realitzar una sèrie d'obres al nou monestir de Pedralbes, que aleshores es començava a ornamentar.

Són diversos els contractes que es van establir entre el pintor i les monges de Pedralbes. Bona part dels originals d'aquests contractes s'han perdut, en haver-se registrat en el primer manual del monestir -obra del notari Guillem Turell- que va desaparèixer en el decurs de la guerra civil del 1936. Gràcies a l'estudi fet amb anterioritat a aquesta data per Manuel Trens, i a les còpies en borrador d'alguns d'aquests contractes realitzats alhora que els originals, és possible conèixer els diferents encàrrecs fets a Ferrer Bassa i al seu fill Arnau.

Entre les obres contractades destacava el projecte de decoració mural del frontis del cor de les monges, obra que, segons el document conegut fins ara, semblava haver estat encarregada, directament, a Arnau Bassa, el dia 11 d'abril del 1348. No obstant i això, una carta amb les clàusules de punició en cas d'incompliment del tracte -redactada, només, sis dies més tard que l'encàrrec-, mostra clarament que l'obra va ser comanada a pare i fill conjuntament.¹³⁵

¹³⁴ Focillon, M. 1933. "Sienne et la Catalogne". *La peinture catalane a la fin du Moyen Age*. Paris: 85; Trens, 1936: 142-153; Verrié, 1989: 176-192.

¹³⁵ Trens en el seu estudi, no afegia aquesta clàusula redactada poc dies més tard que el propi contracte, la qual cosa ha portat a pensar que aquesta obra havia estat l'únic encàrrec fet directament a Arnau Bassa. Com es pot veure, també aquesta obra

Al mural del cor de les monges s'hi havia de representar la història de l'Arbre de la vida, prenent com a model aquell que es trobava en el convent dels frares menors de Barcelona. El contracte especifica que havia de comptar amb les figures dels apòstols, els profetes i d'altres personatges, seguint el que s'havia representat en aquella obra. Però, a més de les escenes ja prefixades, es va acordar que, des de l'oval que s'obria en aquell mur fins dalt de la volta, s'hi haurien de pintar les figures que designés l'abadessa: *faciam sive depingam illud obragium de figuris {de quibus domina} abbatissa dicti monasterii voluerit, et etiam ipsam fenestram rotundam depingam de diversis obragiis {competentibus} et bonis.*¹³⁶

Així doncs, tot i que el tema escollit tenia ja un repertori fixat i, a més, havia de seguir un model pre-establert, l'abadessa es reservava el dret d'escollir una part de les imatges que s'hi havien de representar. Si l'abadessa es permetia aquesta llicència en el cor, espai que compartia amb la resta de les monges, sembla lògic pensar que amb més autoritat i llibertat, sor Francesca ça Portella opinaria sobre la temàtica que havia de decorar la cel.la particular que es feia construir al claustre, per recloure-s'hi al llarg de la jornada: la capella de Sant Miquel.

No analitzarem aquí el conjunt pictòric que decora la totalitat d'aquesta capella, ja que tal estudi va ser dut a terme per l'esmentat Manuel Trens, l'any 1936.¹³⁷ Tampoc entrarem en la polèmica sorgida darrerament sobre la veritable autoría de l'obra

va ser comanada a pare i fill com les anteriors. AMP, *Altars* (Lligall 12), 17/V/1348.

¹³⁶ AMP, Lligall, *Pintures*; Trens, 1936: 177, doc. XXXVIII. Aquest contracte dut a terme l'11 d'abril del 1348, es trobava al manual de Guillem Turell (1342-1348), f. 83v; en haver-se perdut aquest, només se'n conserva el borrador.

¹³⁷ L'any 1936, es va publicar l'estudi que aquest autor havia fet sobre la figura de Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes, objecte de la seva tesi doctoral. *Op. cit*

que alguns estudiosos negen al pintor.¹³⁸ El què interessa realment, destacar aquí, és la voluntat expressa de les monges perquè fós aquest pintor i no un altre, qui portés a terme el mural. Els contactes de la comunitat amb el pintor són clars ja que, tot i que pogués arribar-se a demostrar que efectivament l'obra no va ser feta directament, pel mateix Ferrer Bassa, o algun dels artistes del seu taller, no per això es pot desmentir que el pintor no seguis darrera del treball; en cas contrari, seria difícil explicar els documents que es conserven a l'arxiu on es deixa constància explícita que el pintor va cobrar, almenys, la primera part de la quantitat estipulada per a la realització del mural. Seria igualment, difícil d'entendre que les monges seguissin confiant amb el mestre per a d'altres obres posteriors, com l'esmentada pintura del cor de les monges, si aquest s'hagués desentès dels compromisos adquirits previament amb elles.

La mateixa voluntat expressada a l'hora d'escollir el pintor, sembla també, adivinar-se en l'elecció del repertori iconogràfic de la capella de sant Miquel, en el que hi va poder intervenir molt directament la mateixa reina al costat de l'abadessa. Cal tenir present que quan es van iniciar els primers contactes amb Ferrer Bassa l'any 1343, i, finalment, en el moment en que es va iniciar l'obra, 1346,¹³⁹ el paper de la sobirana dins la comunitat era considerable, i més, en donar-se la circumstància

¹³⁸ Un estudi dut a terme recentment, pel professor Joaquín Yarza de les miniatures que decoren el *Libro de Horas* de Maria de Navarra, li ha portat a negar que Ferrer Bassa fós l'autor dels frescos de Pedralbes. Segons Yarza, els traços estilístics, iconogràfics i compositius de les pintures murals del monestir, res tenen a veure amb d'altres obres reconegudes de l'autor, miniatures en tots els casos, que si presenten punts en comú. No oblida Yarza l'existència dels dos contractes de Pedralbes en què l'obra va ser encarregada expressament a Bassa, però segons la seva opinió, el pintor, carregat d'obres, va sub-contractar a un italià que estaria de pas per Barcelona, potser el mateix que va dur a terme l'obra de "la coronació de Bellpuig". *La Vanguardia*, Miercoles 31 de enero de 1996; *El País*, Miércoles 31 de enero de 1996.,

¹³⁹ AMP, *Pintures* (Lligall 184), full solt de quatre cares.

que l'abadessa era de la seva pròpia família.

La relació amb la cort degué influir, sens cap dubte, en el fet de voler escollir aquest pintor però, de la mateixa manera que si el propi monarca, i determinats membres del seu entorn més immediat, no haguessin mostrat un interès pel nou corrent que Ferrer Bassa representava no hagués estat possible la seva acceptació; cal imaginar que, almenys una part de les monges, van acceptar, igualment, de bon grat, "la revolució d'esperit", com ho qualifica Trens, que havia de significar aquell nou estil pictòric que provenia d'Itàlia.

Estil, el sienès, que introduïa un nou espai de representació de les escenes, un nou lèxic, nous colors, noves formes i, entre d'altres trets estilístics, una expressió més viva dels personatges, més mística i reflexiva. Tots aquestes característiques es trobaven ben representats en les figures de la capella de Sant Miquel, haguessin estat finalment dutes a terme per Ferrer Bassa o per un pintor italià sub-contractat per aquest¹⁴⁰

Tot i que sembla que si s'analitzen, una per una, les diferents figures de Pedralbes, es pot observar que els seus models són repetitius dels que apareixen en altres obres de temàtica semblant, pensem que en certs detalls iconogràfics s'hi pot adivinar la decisió personal de qui les va encarregar, malgrat que el contracte no ho indiqui.

La capella de Sant Miquel presenta una forma totalment irregular, per trobar-se adossada al mur de l'absis i als contraforts de l'església. Els quadres es troben quasi bé tots, distribuïts en dos registres horitzontals. En les parets més visibles s'hi van representar les catorze escenes principals. En el registre inferior, per sobre del sòcol, els corresponents als Set goigs de la Mare de Déu i el Triomf de Maria: Anunciació, Naixement,

¹⁴⁰ Trens, *op. cit.*: 137-142; Dalmases i José Pitarch, 1984: 152-162.

Adoració dels reis, la Maestà, la Resurrecció, l'Ascensió, la Davallada de l'Esperit Sant i la Coronació de Maria. En el registre superior, les set històries de la Passió de Crist: L'Oració a l'Hort i captura de Jesús, els Improperis, el Camí del Calvari, la Crucifixió, el Davallament, la Pietat i el Sant Enterrament.

Als laterals s'hi van anar plasmant les figures dels sants escollits: sant Narcís, sant Francesc i santa Clara, sant Miquel i sant Joan Baptista, santes Agnès, Caterina i Eulàlia, sants Jaume, Domní i Honorat, santa Bàrbara, santa Elicsabet, sant Aleix, sant Esteve i sant Antoni de Pàmies, diaca.¹⁴¹

Es tracta d'un repertori força habitual dels sants que gaudien de més devoció en aquell moment. Pel que es refereix a les figures femenines, si bé hi trobem a faltar la imatge de santa Magdalena, que com hem dit, sembla que era força venerada al monestir, s'hi van representar d'altres santes que inspiraven molta devoció popular, com santa Bàrbara i santa Caterina. Al seu costat, d'altres lligades més directament al monestir o les monges, com santa Eulàlia, patrona de la ciutat, santa Elisabet, -patrona de la reina Elisenda- o santa Agnès -sens dubte, santa Agnès de Praga-, a més de santa Clara. És la representació iconogràfica d'aquesta última, santa Clara, fundadora de l'orde, que volem destacar, donat que presenta uns trets que, si bé no són únics, són poc corrents a la península¹⁴².

La major part de les representacions de la santa que es troben a la península, la presenten amb una túnica àmplia de color marró, a diferència dels exemples italians en que sol aparèixer

¹⁴¹ Trens, 1936, *op. cit*; Verrié, 1962: 7; Sagué i Guarro, 1989; *El monasterio de Pedralbes y sus joyas artisticas*, fulletó de visita del monestir, s/d.

¹⁴² Ens basem per aquest anàlisi de l'iconografia de santa Clara en l'estudi dut a terme per Núria Torres Ballesteros, presentat al *Congreso Internacional de las Clarisas en España y Portugal*, Salamanca, 20-25 de septiembre de 1993.

amb una túnica gris o marró-gris.¹⁴³ Per sobre d'aquesta túnica -que normalment va cenyida amb el cordó habitual de les clarisses-, la santa portava un mantell d'un marró més intens que l'hàbit. El tocat consistia amb una toca blanca que li cobria el cap i, de vegades, les galtes, i, per sobre, un vel negre enribetat de blanc. Aquesta representació, molt comuna en diversos indrets de la península, coincideix a grans trets amb la que apareix a la capella de sant Miquel de Pedralbes, exceptuant alguns detalls com el del cordó que no hi apareix, tot i ser un signe molt distintiu de la família franciscana.

Però si en la vestimenta no es pot apreciar gran originalitat, sí que s'observa en algun dels atributs emprats: el llibre i la palma. Concretament el llibre, tampoc resulta gens excepcional, atès que simbolitza la regla composta per la pròpia santa, i aprovada, definitivament, l'any 1253. Però a més, simbolitzava la virtut de la seva sabiduria. Clara era presentada com una dona culta a qui acudien a demanar consell des de gent senzilla al propi Francesc, quan a l'inici de la seva nova vida li va consultar si era més convenient que es dedicés a la vida contemplativa o a l'apostolat. El llibre representava, també, la seva condició d'escriptora ja que no només va redactar la Regla de les clarisses, sinó també, el seu testament i una sèrie de cartes.¹⁴⁴

Però no és aquest atribut molt corrent en l'art italià i espanyol el que ens interessa ressenyar, sinó aquell altre que es troba en poques representacions, una d'elles, Pedralbes, ens referim a la Palma. No es tracta en aquest cas, de la palma del martiri,

¹⁴³

Ja hem parlat del tema de l'hàbit de les monges en l'apartat corresponent. El fet que el marró sigui símbol de renúncia al món, motiu pel qual el van utilitzar moltes ordes, podria explicar perquè es va optar per representar-la amb aquest hàbit i no el originari de les clarisses que, com hem exposat, s'assemblava més als exemples italians. També podria ser una mostra que, efectivament, aquest hàbit era el que s'utilitzava a la península en alguns convents.

¹⁴⁴

Els escrits de Sant Francesc d'Assís i de Santa Clara, versió i notes de Francesc Gamissans, Barcelona, 1978.

com és habitual en aquells sants que van patir suplici, sinó la palma com a record del moment concret en que Clara va deixar la seva vida anterior per entrar en religió i seguir a Francesc, pobre i humil, cap a una nova vida. La palma que porta la santa és la d'olivera, símbol de la pau; la pau interior que Clara va buscar en el seu convent de Sant Damià, voltada d'oliveres.

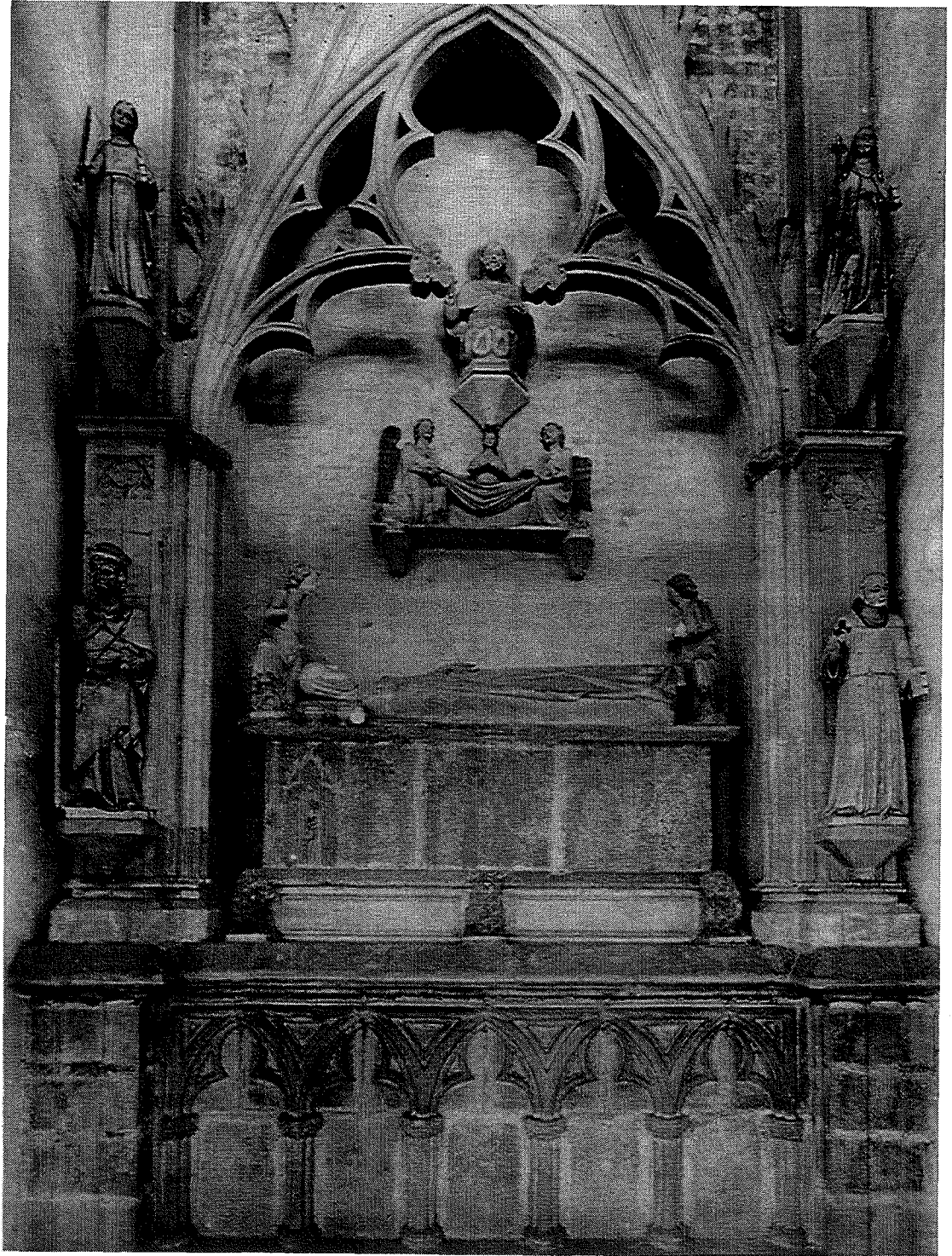
No són moltes les representacions que es troben a la península ibèrica en què Santa Clara apareixi amb la palma. Núria Torres exposa els exemples més significatius: el retaule existent a l'església de Santa Maria de Castelló de Farfanya, a la Noguera, i el de Santa Maria de Pedralbes. Tant en un cas com en el l'altre, les dues imatges daten de la segona meitat del segle XIV, el que les diferencia és el segon atribut, mentre la de la Noguera porta un bàcul, que reafirma la seva condició d'abadessa, la de Pedralbes, com hem dit, porta un llibre.¹⁴⁵

Davant la llibertat de què disposava l'abadessa per decidir alguns aspectes de les obres que s'encarregaven pel monestir, es pot aventurar que l'elecció dels atributs amb els que es va voler representar a la santa, no és casual. Se la podia haver representat només amb la palma -com a l'església de Sant Francesc a Assís (Itàlia)-; també amb corona, com a mereixedora de la gràcia celestial -com alguns exemples que es troben, principalment, a la zona catalana-valenciana-; amb una vara de lis o una gerra de flors, com a mostra de virginitat; amb una creu, emblema de salvació; amb un rosari, o fins i tot, amb una custòdia, com a defensora del culte eucarístic, símbol amb la que més se la identifica.

Santa Clara constituïa per a les monges del seu orde un exemple a seguir, el model a imitar, el seu mirall. Entre les possibilitats que se'ls hi oferien les religioses de Pedralbes van optar per presentar la santa amb els atributs del llibre, que la presentava com a dona culta, i el de la palma, detall que

¹⁴⁵ Torres Ballesteros, *op. cit.*: 615

simbolitzava el moment en que va fer renúncia personal i va escollir una nova vida en la recerca d'una pau interior. No sembla desencaminat pensar que aquesta imatge era la que les monges de Pedralbes tenien de la seva fundadora i, molt possiblement, era, aquest, l'ideal que elles mateixes pretenien aconseguir.

VIII. LA PERSONALITAT D'ELISENDA DE MONTCADA

1. Origen familiar

La reina Elisenda era filla de Pere II de Montcada i d'Abarca, mort l'any 1300, i d'Elisenda de Pinós. Pere II havia heretat del seu pare la baronia d'Aitona, Seròs i Soses i, a la mort del seu cosí Simó, la senescalia reial. Pel que respecta a la mare, sembla que Elisenda de Pinós era filla de Galcerà IV el Vell, senyor de la baronia de Pinós, i d'Esclarmunda de Canet, senyora de la Guardia de Ripollès¹.

Si bé aquesta filiació de la mare de la reina ha estat comunament acceptada, no deixa de presentar dubtes, donat que en l'únic fragment conegut del testament de Galcerà IV de Pinós, no s'esmenta a Elisenda entre els seus fills². Per tant, tot i que sembla que, efectivament, la progenitora de la reina pertanyia a la família Pinós -atès els estrets lligams que la reina Elisenda va mantenir amb diversos membres d'aquest llinatge- només és pot afirmar amb tota certesa, que havia estat enterrada a l'església de Valldaura, motiu pel qual la reina Elisenda va deixar a aquest convent en el seu testament, la suma de cinc-cents sous.

Si es tenen dubtes sobre la personalitat de la mare, el mateix es pot dir sobre la data exacta del naixement de la reina

¹ Fluvià, 1978: 601. Martínez Ferrando, 1953: 9. Aquest últim autor recull que al *Diccionario heráldico* de Garcia Caraffa, la mare de la reina es anomenada "Elvira", mentre que Tomic, en la seva obra *Històries e conquestes*, l'esmenta com a "Berga". Garcia Caraffa, A y A. 1958. *Diccionario heráldico y genealógico de apellidos españoles y americanos*, Madrid.

² Serra Vilaró, 1989 [reproducció facsímil], Llibre I: 94-105.

Elisenda. Cap document permet determinar-ho amb tota certesa, tot i que s'ha vingut a apuntar l'any 1292 com el més probable, ja que es creu que voltava la trentena quan es va casar amb el rei Jaume³. El pare d'Elisenda, Pere II, va morir l'any 1300⁴ deixant com a hereu al seu fill Ot, va ser per tant, a ell a qui va correspondre dotar la seva germana pel seu matrimoni amb el rei.

Ot I, *el Vell*, havia esdevingut per herència del seu pare, senyor de les baronies d'Aitona, Mequinensa i Llagostera, Serós, Caldes de Malavella i Soses. La seva relació amb la casa reial era estreta. Des del 1312 havia passat a formar part del consell de Jaume II i, l'any següent, va ser nomenat majordom reial. Arran del casament de l'infant Alfons amb Teresa d'Entença, va passar al seu servei personal fins arribar a ocupar el càrrec de lloctinent seu en la procuradoria de Catalunya. Aquest relació tant personal el portà a ser escollit com a padrí de l'infant Pere, motiu que podria explicar l'especial interès que Elisenda demostrà en la defensa dels drets del futur rei. Interès que Pere, un cop elegit rei, li reconeixeria amb tot un seguit d'atencions dirigides a la seva persona o a la seva obra, el monestir de Pedralbes.

Són diverses les causes que s'han vingut a esgrimir per explicar el motiu que va portar a Jaume II a escollir a Elisenda de Montcada com a nova muller, després d'enviudar de Maria de Lusignan. No deixa de sobtar que escollís una dona del propi país, tot i pertànyer a la més alta noblesa, si es té en compte l'interès mostrat pel monarca en els seus casaments anteriors, per entroncar amb cases reials estrangeres per tal d'assegurar-se aliances. És en aquest sentit que primer havia escollit a Blanca d'Anjou, segona filla del rei Carles de Nàpols, i, un cop difunta

³ *Diccionari d'Història de Catalunya*, 1992: 380; Campmajo Tornabell, 1970: 457.

⁴ Santiago Sobrequés apunta que Pere II va morir l'any 1303 i que aleshores Elisenda comptava uns deu anys. Sobrequés, 1991 (reed.): 115-116.

aquesta, a Maria de Lusignan, germana del rei Enric II de Xipre⁵. La mateixa política va seguir en concertar les aliances matrimonials dels seus fills, però en molts casos, no sembla que els resultats fossin els que el rei havia esperat. El mateix enllaç del monarca amb Maria de Xipre va ser un autèntic fracàs que va motivar que la reina visqués totalment allunyada de la cort fins a la seva mort, ocorreguda el 10 de setembre de 1322, circumstància que va permetre al rei plantejar-se contreure un nou matrimoni, en aquesta ocasió amb Elisenda de Montcada.⁶

És possible que, tal i com apunta Martínez Ferrando, al moment en que es va produir la mort de Maria de Xipre, Jaume II sentís una especial eufòria com a rei d'Aragó i una "exaltació d'orgull racial" davant els preparatius per a la conquesta de Sardenya, orgull que es posaria de manifest en el discurs d'alt contingut patriòtic que va dirigir a la flota que partia de Portfangós cap a la conquesta de l'illa⁷; aquest sentiment el podia haver induït a buscar la nova esposa entre les dames de l'alta noblesa del país. Si atenem a les especials relacions que la família reial mantenia amb els Montcada, família que havia ostentat la senescalia del país durant generacions i, molt especialment, amb Ot de Montcada i de Pinós⁸, no sembla tant estrany que Jaume II decidís casar-se amb la seva germana Elisenda, amb qui li unien tot un seguit d'interessos difícils de trobar en una princesa

5 Encara que la primera esposa real de Jaume II va ser efectivament, Blanca d'Anjou, amb anterioritat, el monarca havia contret matrimoni civil amb Isabel, filla de Sanç IV de Castella i Maria de Molina, però l'unió no es va arribar a dur a terme mai de forma oficial, en trencar-se l'aliança amb el rei castellà.

6 Martínez Ferrando, 1948: 81-189; 263-270.

7 Martínez Ferrando, 1953: 10-11. És interessant l'apreciació que fa l'autor sobre aquest sentiment d'orgull racial mostrat pel monarca en el seu discurs, que el va portar a exaltar el valor simbòlic de l'estendard reial. Aquest sentiment seria recollit i magnificat més tard pel seu net, el rei Pere el Cerimoniós.

8 A més de les relacions que unien l'infant Alfons amb Ot de Montcada, aquest últim sostenia uns estrets lligams amb el rei Jaume que el va escollir com a marmessor del seu testament. El mateix va fer Teresa d'Entença.

estrangera, més si es té en compte l'edat un tant avançada del monarca, i el fet que sembla ja no disposava de bona salut.

Aquest últim punt podria explicar les presses en contreure nou matrimoni. Només havia passat un mes de la mort de la reina Maria quan Jaume II va iniciar els tràmits davant el papa Joan XXII perquè li concedís la dispensa de consanguinitat en tercer o quart grau, per poder casar-se novament. Si en la primera missiva no s'esmentava encara el nom de l'escollida, en la segona, tramesa a Avinyó a mitjan de novembre del mateix any, ja s'especificava que es tractava d'Elisenda, filla del difunt senescal de Catalunya Pere de Montcada⁹.

⁹

Els detalls de les missives enviades per Jaume II al papa Joan XXII que es trobava a Avinyó, han estat molt ben estudiats per Martínez Ferrando en el citat estudi sobre la biografia de la reina Elisenda. Destaca que el rei no semblava mostrar massa interès en que a Catalunya es coneixes el nom de la futura reina i si en la primera missiva el va obviar, en la segona li va afegir un cop el missatger ja es trobava fora del principat. Martínez Ferrando. *op. cit.*

2. El casament amb Jaume II i la vida a la cort

Amb motiu de l'enllaç, Ot de Montcada va dotar a la seva germana amb les propietats de Serós i Mequinensa. L'enllaç es va realitzar a Tarragona el dia de Nadal del 1322, de forma discreta i sense grans cerimònies ja que ni tant sols hi va assistir l'hereu de la corona que, aquell mateix dia va enarborar, al palau reial de Barcelona, l'estendard que havia de guiar les tropes en la conquesta de Sardenya.

Poc després del seu casament, el rei va iniciar un seguit de donacions a la nova reina, la major part de les quals consistien en objectes provinents de la Cambra Reial. Aquestes donacions són l'única informació que la cancelleria reial aporta sobre la vida de la reina durant els anys que va viure a la cort.

Si bé la residència principal de les anteriors esposes de Jaume II havia estat el castell de Tortosa, propietat que els corresponia com a dot matrimonial, les poques dades de què disposem semblen apuntar que Elisenda va fixar la seva residència més estable al Palau Reial Major de Barcelona, lloc on va rebre a Teresa d'Entença quan aquesta hi va acudir per sol·licitar-li que intercedís davant el rei per garantir els drets del seu fill Pere com a hereu de la corona. És l'única nota que posseïm de la influència política exercida per la reina en vida del rei Jaume; és possible però, que el paper d'Elisenda fos força important si tenim present que un cop ja vídua la seva opinió va seguir sent apreciada a la cort.

El 4 de gener del 1323, molt pocs dies més tard del seu casament, Elisenda ja va rebre del rei Jaume els primers objectes que provenien de la cambra reial. Les donacions van seguir tot al llarg dels anys de vida del monarca, però s'observa que la majoria d'ells es van concentrar en aquest primer any de vida en comú. Es pot apreciar entre els objectes regalats, un clar predomini de peces que semblen destinades a moblar les estances

particulars de la reina, al mateix temps que la dotava de béns estrictament personals¹⁰.

Un repàs dels diferents objectes entregats a la reina a través de l'oficial de la Cambra Reial, el cambrer Arnau Messeguer, permet obtenir una certa visió de la pròpia figura de la reina i de l'espai físic en que es va moure en aquest primer període de la seva vida pública. Detalls que prenen importància si es pretenen comparar amb la seva vida posterior al palau de Pedralbes.

Entre els objectes donats destaquen un bon nombre de peces ornamentals tals com cortines, vels de seda i tapissos de llana, alguns d'ells provinents d'orient i del nord d'Àfrica. Mentre les cortines estaven teixides amb fils d'or, els tapissos solien ser de llana amb figuracions animals i vegetals o amb la representació dels emblemes reials. S'enumeren també, d'altres teles, com tovalloles de seda o bé brodades amb fil d'or, i roba específica pel llit: cobricels i cortines -algunes igualment estampades amb els signes reials-, llençols, vànoves, cobertors de pells i diferents peces de tela de cotó, seda, vellut o fil d'or, destinades a servir de cobertors als coixins de fluxel (de ploma), i als matalassos de llana.

També va fer donació el rei a Elisenda d'algunes peces de mobiliari: taules i, sobretot, seients, tapissats amb teles d'or i seda. A més, li va proporcionar d'altres objectes pel seu ús més personal: bacines i pitxers de plata daurada destinats a les ablucions, copes i escudelles de plata esmaltada, i diverses ampolletes de vidre per bàlsams i perfums, que anaven resguardades dins bosses de protecció de cuir.

Es troben esmentats d'altres objectes de regal com escuts, vares i coltells, amb empunyadures de marfil o plata, i incrustacions de pedres semi-precioses, algunes, rematades amb poms de

¹⁰

Martínez Ferrando, 1962: 168-206; Martorell y Trabal, 1913: 553-567; Rubió *et alii*, 1907: 385-407.

cristall: peces que es guardaven dins fundes igualment, de marfil. A més, va rebre la reina diverses peces de muntura: selles, brides i estreps, folrades de tafetà i ornades amb claus daurats i esmalts.

A banda de la decoració de les estances i de la provisió d'objectes quotidians, el rei no va descuidar la imatge personal de la reina a qui va obsequiar amb un nombre considerable de peces de tela per a la confecció de vestits. Algunes d'aquestes robes eren de seda i d'altres, brodades amb fil d'or o amb incrustacions de perles. També se li van oferir pells de diverses classes, algunes d'ermini, per a clàmides i sobretúniques que es recollien amb sivelles i passadors de plata o folrats amb seda, botons i camafeus.

A la qualitat de les teles i els adorns que s'hi aplicaven, cal afegir les nombroses joies amb les que el rei va obsequiar a la nova reina. Es poden comptar un bon nombre de perles i pedres precioses i semi-precioses: maragdes, rubís, balaixs, safirs, topazis, jaspis, cornalines, ametistes i granats, algunes d'elles encastades en anells i penjolls de tota mena, i també, en les nombroses caixes i cofres de fustes nobles que, juntament amb bosses de cuir, servien per a guardar les joies i la roba.

La religiositat d'Elisenda, compartida pel propi rei, és un dels aspectes que s'ha apuntat com una altra de les causes que portarien a Jaume II escollir-la com a esposa. No és d'estranyar doncs, que entre les peces regalades s'hi trobessin molts objectes religiosos, algun d'ells d'indubtable valor artístic. Tot i que el rei sempre li va proporcionar aquest tipus de peces, les donacions van anar en augment a mesura que passaven els anys. Elisenda posseïa una capella privada a la que devien anar destinades moltes d'aquestes peces, tot i que d'altres, com els crucifixes, es devien trobar repartits per les diferents estances particulars del palau.

Possiblement devien formar part de l'ornament de la capella un

frontal d'altar confeccionat amb roba d'estamenya i obrat amb fils de seda de diversos colors, d'or i de plata. També unes taules pintades, provinent de Venècia, en forma de díptic. Segons la descripció que se'n fa, una de les cares de la peça estava recoberta amb una làmina de plata i or. Al seu interior s'hi trobava representada en un cantó, la imatge del Salvador i dotze profetes, i a l'altra, la verge sostenint el seu fill en braços voltada pels dotze apòstols. Les escenes es trobaven emmarcades amb perles i pedreria.

A més la reina va rebre un seguit de robes i objectes litúrgics per a les celebracions religioses, juntament amb diversos llibres de missa: missals, evangelisters, dominicals, oracionals i saltiris. Sembla que Elisenda només va rebre del rei llibres religiosos, tot i que es coneix que a la cambra reial n'hi havia d'altres de matèries molt diverses, bona part d'ells, provinents de les biblioteques del desaparegut orde del Temple. Per tant, si bé la biblioteca de la reina sembla reduïda a una sola temàtica, es més que probable que Elisenda hagués tingut accés a lectures ben diverses.

És de suposar que si no tots, un bon nombre d'aquests llibres, juntament amb els objectes més personals, degueren ser traslladats quan la reina es va retirar a la seva nova residència, però, en quina mesura Elisenda va mantenir l'status en que va havia viscut a la cort un cop instal·lada a Pedralbes?. Cal tenir present que, malgrat el cert luxe que mostren els objectes donats pel rei, la vida a la cort catalana era austera, tal i com es desprèn de l'anàlisi de la vida familiar de Jaume II¹¹, i no són estranyes les anotacions que fan referència a la necessitat de realitzar obres en els diferents palaus reials quan el rei els havia d'habitar temporalment en els seus viatges. És en aquest context general que s'ha d'analitzar la vida de la reina Elisenda en el seu retir de Pedralbes.

¹¹ Martínez Ferrando, 1948. *op. cit.*

3. El "Palau" de Pedralbes

Jaume II va morir el 2 de novembre de l'any 1327, set mesos després de la inauguració del monestir de Pedralbes.

Elisenda, un cop vídua, va optar per una vida allunyada de la cort, però, a diferència d'altres dames de la noblesa, no sembla que desitgés un retir total del món, d'aquí que en cap moment mostrés la voluntat d'ingressar a la comunitat que ella mateixa havia fundat. La reina va preferir viure al costat de la seva obra, tot sentant les bases de la seva organització interna, i intervenint de forma activa en les decisions més importants, amb una autoritat moltes vegades superior a la de la pròpia abadessa.

D'altra banda, tot i el seu allunyament, tampoc sembla que volgués restar totalment al marge de la vida de la cort i, malgrat que les notícies sobre la seva persona no són abundants, la Crònica de Pere el Cerimoniós en dona algunes referències quan participava en certs esdeveniments familiars i en determinats actes de rellevància social. Així, el 14 de novembre de l'any 1344, la reina es va traslladar a la capella del Palau Reial Major per assistir com a padrina, al bateig de la infanta Joana, segona filla del rei Pere i la seva esposa, Maria de Navarra. La Crònica també fa esment, que uns anys abans, el juliol de 1339, Elisenda havia assistit, juntament amb la reina Maria i Constança, l'esposa de Jaume III de Mallorca, a la processó que es va celebrar a Barcelona amb motiu del trasllat de les restes de santa Eulàlia a la cripta de la catedral de Barcelona¹².

Però tot i la manifesta intenció de no voler trencar els lligams, no va passar gaire temps des de les exèquies del difunt rei Jaume i el moment en què Elisenda va traslladar-se a Pedralbes. Una

¹² "Crònica de Pere el Cerimoniós" dins *Les Quatre Grans Cròniques*. ed. Selecta, Barcelona, 1971; amb revisió de text, pròlegs i notes de Ferràn Soldevila.

carta enviada per ella al nou sobirà, el rei Alfons, el 25 de febrer de l'any 1328, testimonia que ja residia al nou palau. A la missiva la reina s'interessava per la salut del nou sobirà i per les cerimònies de la seva propera coronació. Aquesta premura en el seu trasllat no pot semblar excessiva si recordem que la idea de la fundació del monestir com a lloc de retir per a la reina i la seva família, es venia gestant des de força temps enrera.

Aquesta primera missiva, i d'altres cinc que va redactar en els anys immediatament següents¹³, són una mostra prou eloqüent del paper que va jugar Elisenda un cop instal·lada a Pedralbes. Aquestes lletres, que es conserven al fons de cartes reials corresponents al regnat d'Alfons el Benigne de l'arxiu de la Corona d'Aragó, mostren l'interès que la reina va mostrar sempre pels esdeveniments que afectaven la seva família, més si aquests tenien a veure amb la branca materna, i aquells altres relacionats amb el seu propi patrimoni. De fet, en les seves relacions amb el monestir es pot apreciar igualment, la defensa d'aquests dos interessos que, juntament amb els seus ideals religiosos, van ser els principis que van regir la seva vida.

És curiós ressenyar, a banda del mateix contingut, que aquelles cartes que presentaven un caràcter més íntim van ser redactades en català i closes amb el segell secret, mentre que la resta ho van ser en llatí i utilitzant el segell oficial¹⁴.

¹³ Aquestes cartes, que aporten una interessant informació sobre la personalitat de la reina, en consonància amb la que es desprèn de la seva relació amb el monestir de Pedralbes, van estar analitzades per Joan-F. Cabestany en un article publicat l'any 1968, en una miscel·lània dedicada a la memòria de l'arxiver Martínez Ferrando.

¹⁴ Ferràn de Sagarra ja va descriure en la seva obra, el segell oficial de la reina. Es tracta d'un segell rodó, al mig del qual es troba un escut gran amb la divisa de les barres, rodejat d'un quadrilobulat i als dos costats de l'escut, un escudet amb vuit bessants, divisa dels Montcada, i la llegenda: "Sigillum Elicssendis. Dei gratia, Regine Aragonum". Sagarra, 1916: 234-235, núm. 156. Tot i que a l'arxiu del monestir es troben els pergamins originals de les diferents fundacions de la reina i

D'entre totes aquestes missives, és especialment significativa la que va trametre al rei el dia 15 de març del 1328, per l'atenció que, una vegada més, la reina va mostrar pel futur de les dones que formaven part del clan Pinós. En la carta la reina exposava l'interès que podria tenir el matrimoni entre Marquesa de la Portella -filla i hereva de Bernat Guillem de la Portella i de Sibil·la de Pinós- i Pericó de Fonollet -fill de Pere de Fonollet i d'Esclarmunda de Canet-, amb intenció d'aconseguir posar pau en l'enfrontament que havien vingut sostenint Bernat Guillem amb el comte de Pallars.

El matrimoni efectivament es va portar a cap, i una filla d'aquest, Beatriu, va ingressar al monestir com a monja, tal i com ja hem exposat en el seu moment. Les relacions de la reina amb el matrimoni van ser suficientment estretes com perquè els dos volessin ser enterrats a l'interior de l'església del mateix monestir, a la capella de Santa Clara¹⁵. D'altra banda, la carta és un clar testimoni de la consideració en què el rei podia tenir les suggerències de la reina, a l'hora de prendre les seves decisions. El fet que les seves opinions no eren menystingudes, ja ho hem posat de manifest en tractar de la cerimònia d'investidura de Jaume March, qui va voler consultar la reina abans d'acceptar l'honor que li oferia el rei Pere en armar-lo cavaller¹⁶.

La resta de cartes mostren un cop més, la preocupació de la reina pels membres de la seva família, en aquest cas, per la salut del rei que anava empitjorant, i també l'interès perquè es respectessin les prerrogatives dels seus fidels. En una de les missives es tractava justament de defensar els drets de Pere de Cardona, escrivà de ració de la casa de la reina, sobre la

algunes missives d'ella, no hem trobat per ara, cap segell.

¹⁵ Ja hem fet esment d'aquesta tomba i de les figures que s'hi troben representades en parlar de sor Beatriu de Fenollet i de les relacions familiars que l'unien amb la reina. Escudero, 1988; Serra i Vilaró, 1989, 132-134.

¹⁶ Bofarull y Sans, 1911, *op. cit.*

batllia de Cervera. El control sobre les seves propietats es posa igualment de manifest en una altra missiva on la reina s'interessa a favor de l'aljama de Borriana, població de la que n'era senyora. Preocupacions semblants a les que es desprenen d'aquestes darreres missives, es troben a les poques cartes de la reina que es guarden a l'arxiu del monestir. Una d'elles va ser adreçada per Elisenda al batlle de Berga, pregant-li que procurés per les seves propietats, i l'altra als homes de Casserres, sota la seva senyoria, per idèntic motiu. Ferràn de Segarra aporta també, una carta d'Elisenda, redactada el 23 de juny del 1357, dirigida a Pere çà Costa, canceller del rei i batlle general de Catalunya, on defensava les prerrogatives que la reina tenia al castell i lloc de Montmajor al Bergadà¹⁷.

Hem vingut a parlar ja al llarg del treball, de les estretes relacions que la reina Elisenda va mantenir amb el monestir, que va plasmar en les successives ordinations dictades al llarg de la seva vida. Donacions que finalment, va ratificar en el seu testament, deixant hereu al monestir i la seva comunitat, no només de tot allò que el cenobi ja disposava com a propi, sinó també de la major part dels seus béns particulars. És per aquest motiu que va correspondre a l'abadessa sor Sibil·la de Caixans fer un inventari detallat de totes les peces que es trobaven en les diferents estances del palau de la reina. Aquest fet, permet reconstruir d'una forma força aproximada, l'espai en el que la reina va viure la major part de la seva vida i on, finalment, va morir el 19 de juliol de l'any 1364.

Si l'inventari mostra l'espai físic en que va viure, el seu testament permet conèixer, d'una banda, el seu cercle més íntim, format per totes aquelles persones que l'envoltaven, tant "familiars" com "domèstics"; i d'altra, l'esfera social amb la que mai va trencar els lligams. També a través del seu testament, es poden constatar un cop més, les seves conviccions religioses sobre el més-enllà, posades de manifest en les disposicions que

¹⁷ AMP, *Cartes*, (lligall 51). Segarra, 1916: 234-235., *op. cit.*

va dictar sobre les seves pròpies exèquies, i en les nombroses donacions fetes pel remei de la seva ànima i la dels seus.

L'Inventari dels béns

Entre les disposicions dictades per la reina en el seu testament es trobava l'ordre que, un cop ella difunta, fos enderrocat el palau que havia manat construir al costat del monestir, on ella havia fixat la seva residència amb els seus familiars: *Item, volumus et mandamus quod post obitum nostrum, totum hospitium familis nostra et paltium eiusdem familia, diruatur usque ad paltium nostrum in quo comedimus, usque ad januam ipsius, quiae est coram januam dicti palatii, et postea ipsa janua claudatur et paredatur, et etiam janua portualis maioris familia nostrae*¹⁸.

Aquesta disposició va ser donada a conèixer per sor Anzizu en la seva obra, el que va donar peu a que es considerés que del palau del reina no n'havia sobreviscut cap vestigi. La mateixa autora apuntava en una nota, que al convent es guardava un fragment de columna, capitells, bases i un bloc de pedra amb una ogiva tallada, que es creia podien pertànyer al desaparegut convent de la reina¹⁹. Però l'any 1977, amb motiu de projectar-se la remodelació de l'edifici del noviciat -emplaçat al cantó nord del monestir, a continuació del dormidor- amb intenció habilitar-lo com a convent nou per a les monges, es van iniciar una sèrie d'exploracions per tal d'intentar trobar les restes de l'enderrocat palau i, a ser possible, reconstruir-ne la planta.²⁰ Tot i que, a l'espai anomenat des de sempre per les

¹⁸ AMP, *Llibre de Privilegis i Donacions Reials Reials*, P/17, ff. 219-236; Perg. núm. 94: Testament de la reina Elisenda de Montcada.

¹⁹ Anzizu, 1897: 66. *op. cit.*

²⁰ Aquestes exploracions van ser dutes a terme pels Serveis Tècnics del Museu d'Art de Catalunya en col·laboració amb un equip d'arqueòlegs del Museu d'Història de la ciutat. Els resultats van

monges "Jardí de les Corts", es van trobar restes d'edificacions que podien pertànyer al moment de fundació del monestir, aquestes no semblaven correspondre al palau. Va ser en una segona fase, ja dins l'espai del mateix noviciat, que finalment es van trobar les restes del que sembla ser el palau d'Elisenda que, segons l'autora del citat estudi, Assumpta Escudero, romanía pràcticament intacte. Les estances descobertes se situaven, exactament, en l'angle noroest del monestir, i ocupaven una part del mateix dormidor de les monges i una habitació a continuació, ja en el cantó oest. Sota d'aquestes, en la planta inferior del claustre, s'hi trobarien d'altres sales del palau com el graner, el celler i el rebost. La resta de l'edifici s'hauria construït amb paret de pedra, i en lloc de ser enderrocat va ser reformat cap a mitjan segle XVIII, per passar a formar part del nou noviciat. La troballa d'aquestes sales va proporcionar restes de pintures murals i els enteixinats, decorats amb les barres reials i els bessants propis dels Montcada. També es van poder localitzar dues finestres gòtiques geminades i diverses portes.

La descoberta havia estat possible per una re-lectura atenta de l'esmentat fragment del seu testament, on Elisenda manava enderrocar el palau. Certament, tal i com apunta l'esmentada autora, la reina precisava que s'havien d'enderrocar les estances de la "seva familia", justament fins a la sala on ella menjava: *usque ad palatium nostrum in quo comedimus*. Creiem que en aquest cas, cal entendre la paraula *palatium* en la seva accepció de "menjador", ja que, tal i com apunta Martínez Ferrando, la paraula *palau*, podia designar tant el menjador principal, o sala de recepció, d'una mansió reial o senyorial, com un edifici principesc. Si tenim present el que diu la mateixa reina, sembla que es trobem davant el menjador principal o sala de recepcions de la residència reial, possiblement, l'indret on amb motiu de la festa en què es va armar cavaller Jaume March, la reina va

ser publicats al diari de Barcelona, *La Vanguardia Española*, per M. Assumpta Escudero, el dia 7 d'abril del 1974. La mateixa autora en torna a fer esment en la guia del monestir, publicada l'any 1988. *Id.*, 1988: 19 i 50.

oferir un menjar al rei, a l'homenatjat, i al seu seguici.

Però a més d'aquest fragment ja conegut, l'inventari permet aproximar-nos a la resta de les estances que conformaven el palau, amb els mobles i, fonamentalment, la resta de peces que s'hi trobaven, el que pot donar una idea aproximada del grau de benestar en que la reina hi va viure.

L'inventari es va iniciar el divendres 26 de juliol del 1364, i es va donar per acabat el dimarts 10 de setembre del mateix any. L'encarregada va ser l'abadessa sor Sibil·la de Caixans, la mateixa que ja havia dut a terme l'inventari dels béns del monestir poc temps abans, al que després hi afegiria els objectes deixats per la reina. Ho va fer en qualitat de representat de la comunitat del monestir de Pedralbes, que havia estat designada per la reina com hereva universal de la totalitat dels seus béns particulars, a excepció d'allò que deixava expressament a d'altres.

La reina havia disposat com a marmessors testamentaris diverses persones, però, aquestes, van delegar la missió de realitzar l'inventari en la persona d'Arnau de Carbessí, rector de l'església de Cubells, a la diòcesi d'Urgell, que havia estat igualment, escollit per Elisenda com a marmessor.

L'inventari²¹ es va iniciar justament, per la Cambra Major del palau. Per la descripció de les peces que s'hi esmenten sembla que es tracta de la sala on la reina hi guardava les seves peces més valuoses, i on devia rebre a les personalitats que acudien a visitar-la. Desconeixem el grau d'activitat pública de la reina, però ens consta que efectivament, rebia a diverses personalitats ja que en les seves ordinacions contemplava el fet que les despeses que ocasionaven les visites de persones que

21

Davant el seu interès, i donat que el seu contingut no s'havia donat a conèixer en la seva totalitat, hem transcrit aquest inventari íntegrament en l'apèndix documental que adjuntem al final d'aquest treball, al costat del testament de la reina.

acudien a la seva cort, corrien a compte seva²². Es parla en aquest cas de persones religioses, però cal també pensar que n'hi acudirien moltes de laiques per qüestions relacionades amb les nombroses propietats que la reina conservava, o per la relació que seguia mantenint amb la cort.

En aquesta cambra s'hi trobaven un seguit de cofres on es guardaven diversos objectes de valor. A l'interior del primer d'ells, folrat interiorment amb cuir vermell i ornat amb ferramentes, s'hi trobaven diversos saquets que contenien part dels estalvis de la reina, en moneda de diferent tipus: sous i diners a més de florins d'or i croats de plata.

És difícil establir un càlcul exacte dels diners de la reina, ja que el que aquí es va enregistrar només era una part del que ella disposava; una altra part, ja s'havia traslladat al dormitori del monestir, on es guardava en diversos sacs dipositats dins una primera caixa petita i aquesta, a la seva vegada, dins d'una altra més gran de fusta de noguera. Calia afegir a aquests diners en metàl·lic, els préstecs que havia fet la reina i que, manava als marmessors testamentaris que reclamessin.

Un segon cofre de color verdós, decorat amb els signes reials i els de Montcada, s'hi guardava tota la vaixel·la de plata i d'altres objectes del mateix metall o d'or i plata, decorats amb esmalts o amb les armes de la reina: Diverses bacines que servien per a rentar-se les mans abans dels àpats, un tallador gran, una barca decorada amb quatre lleons, vint escudelles, un saler, dinou tasses d'un joc i d'altres de soltes, deu plats, vuitanta-dues "eloquearias", una "menjamoras" i diversos pitxers. També s'hi va comptar una copa de plata amb un cobertor de plata i or,

22

Concretament la reina parlava que li corresponia a ella i no al convent, l'obligació de sufragar les necessitats dels "frares i capellans" que acudien a la seva cort en la Remodelació del 1345. AMP, *Institució*. (Lligall núm. 136).

decorada amb esmalts²³.

Un tercer cofre, que presentava la mateixa decoració que el primer, contenia bona part de les joies de la reina. Sembla força clar, que es tracta de totes aquelles peces que el rei li havia anat regalant al llarg dels seus anys de matrimoni. S'hi poden reconèixer les perles i totes aquelles pedres precioses i semi-precioses que hem descrit amb anterioritat, algunes d'elles encastades en anells i penjolls diversos.

Altres joies es trobaven en una petita caixa de cuir negra. Potser es tractava d'aquelles que la reina tenia més a mà, i tal vegada lluïa en els seus darrers dies, ja que segons es diu, eren de poc valor. Es tractava de diverses pedres sense especificar, encastades en plata, i alguns anells d'or amb safirs i d'altres pedres semi-precioses; tots elles, segons es diu de *modici valoris*.

Malgrat la descripció acurada del que es va trobar en aquesta estança, s'hi troba a faltar tot esment de mobiliari del que si s'en fa referència en la resta d'habitacions. Davant d'això, cobra major importància la descripció del menjar d'homenatge que la reina va oferir al cavaller Jaume March, i del que hem parlat anteriorment, ja que molt possiblement, es va celebrar en aquesta sala.

Seguint el relat que el mateix Jaume March va deixar en el seu llibre de la *Baronia d'Aramprunya*²⁴, un cop acabada la missa en la que s'havia armat cavaller a Jaume March, el rei Pere es va

²³ Per a la forma i l'ús de les peces aquí descrites, és molt interessant l'estudi fet per Júlia Beltrán de Heredia, sobre la terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana. Beltrán de Heredia, 1994: 46-56. Completa aquest estudi el realitzat per Núria Nolasco sobre els atuells de fusta i metall a la mateixa època. Nolasco, 1994: 67-70.

²⁴ Bofarull y Sans, 1911: 96-97, *op. cit.* Pels detalls de la cerimònia religiosa, ens remetem a l'apartat en que hem tractat el paper de representació social que va jugar el monestir.

apropar a la reina Elisenda i, tots plegats, van sortir de l'església en direcció al palau de la mateixa reina on s'havia preparat un dinar. Segueix la narració dient:

Aixi que ans que assigessen a la taula, lo senyor Rey volch que yo reebes lo mantel blanch ab lo senyal de la creu vermeylla; per que yo me agenoyllí als seus peus, e lo dit senyor tench los sants quatre avengelis, e feume jurar de tenir secret, e dixme algunes paraules secretes, les quals tot cavaller es tengut de fer enves son senyor.

Après pres un mantel blanch en que ha senyal de creu vermeylla, jo estant de genoyllons, e jure sobre la creu de tenir e servir los capitols qui son ordonats per lo senyor Rey; e de continent posam lo mantel.

E après lo dit senyor Rey e la dita senyora Reyna lavarense les mans e assigerense a la taula en la forma quis segueix:

Lo senyor Rey se assee al mig de la taula, a la dreta, e la senyora Reyna, a la part esquerra. E après de la dita senyora sech madona la Vezcomtessa de Cabrera, e lo senyor Rey volch que yo siges al cap de la taula, après del. E en un altre taula sigeren totes los altres riquesdones e mullers de cavallers e mullers de ciutadans honrats.

E après vench lo noble en Guillabert de Senteylles, Mayordom del senyor Rey, qui serví en lo Palau. Axi que y ac moltes viandes en ast e en olla, axi com paons, capons, gayllines, vadels, cabrits e bous, en ten gran quantitat que si y hages dos milia persones a totes bastaren.

E con hageren menyat, passarense lo senyor Rey e la senyora Reyna, e tota la gent, a la cambra de la senyora Reina e sigeren, axi ques raunaren de lurs bones paraules ab gran plaer e ab gran consolació.

Après, els axi estants, vench lo dit Mayordom e feu donar vin e cumfits.

E fet aço, lo senyor Rey pres comiat de la senyora Reyna e vencesen a Barchinona....

El relat és molt interessant en la mesura que il·lumina els espais que trobem ressenyats a l'inventari. L'esdeveniment es va efectuar en dues estances en concret; semblaria que la principal, on es va realitzar l'àpat, correspondria a la sala major, on hem vist que la reina guardava tota la vaixel·la de plata, justament, per ocasions com aquesta. La segona, "la cambra de la senyora reina", tant podria tractar-se de la seva habitació particular, com de la sala on es reunia amb les altres dames de companyia per menjar habitualment, estança, aquesta última, que sembla la més

apropiada.

Atès que a l'inventari no es fa esment de mobiliari a la "Cambra Major" cal pensar que aquesta es prepararia per ocasions com aquesta amb taules i bancs portats d'altres sales; concretament, al celler s'hi trobaven divuit taules i bancs, que semblen un nombre excessiu per les necessitats pròpies d'aquesta estança, i que potser s'hi trobaven emmagatzemades per ser traslladades, si era necessari, a algun altre punt del palau. Segons Jaume March, es van parar, almenys, dues taules, una, la principal, on seia el rei, la reina, l'homenatjat i possiblement, la dama de més categoria; res diu dels cavallers que van assistir a la cerimònia, que, possiblement també, van seure a aquesta primera taula. A la segona, i per tant apart dels homes, tota la resta de dames dels diferents estaments que també havien assistit a la cerimònia, i que devien formar part moltes d'elles, de "la família" de la reina.

L'inventari segueix descrivint la resta de les estances començant per les de servei. A *La Muceria*, lloc destinat a guardar les carns, s'hi van trobar un matalàs, una màrrega, un coixí, teles que devien servir de llençols, i dues mantes de poc valor. A *La Paniteria*, diverses peces de tela, unes balances, una màrrega i un matalàs, un parell de llençols i dues mantes. A continuació s'esmenta la cuina on hi havien diverses peces de ceràmica i altres atuells per cuinar: olles, greixoneres, paelles, ralladores, pinces de ferro i de coure, a més de balances, morters de coure i marbre i calderes d'aram. D'altres peces similars es guardaven en una habitació al costat de la mateixa cuina.

És possible que totes aquestes estances es trobessin a la planta baixa i es corresponguin amb les sales que donen al claustre que, un cop difunta la reina, recuperaria la comunitat per a fins idèntics als que estaven destinats. Fem aquesta afirmació, donat que la descripció que es fa d'aquestes estances és correlativa fins arribar al celler, la darrera estança del servei, a partir

de la qual es passa novament a les habitacions particulars. Al celler s'hi van trobar cubells, portadores i embuts de diferents mesures, però es fa notar que tot estava buit. És en aquesta estança que es trobaven les divuit taules de fustes i els corresponents bancs abans ressenyats, a més de quatre estanteries igualment de fusta.

Possiblement ja, en la planta superior, es va passar a fer l'inventari d'una estança on sembla que dormia la reina. La descripció d'aquest àmbit es va fer en dos apartats diferents, i entremig, es van anotar un parell d'estances més; tot plegat sembla mostrar que tota aquesta zona formava un conjunt, que constituïen les habitacions més privades de la reina.

La primera d'aquestes habitacions també havia estat descrita per primera vegada, per sor Anzizu en la seva història del monestir, permetent-se la llicència d'unir el primer fragment amb el darrer, tot omitint les dues estances del mig. A l'estança on dormia la reina s'hi va trobar un llit de posts, una màrfega, un parell de matalassos i un coixí, amb unes fundes amb llistats a bandes malves i blanques; al seu costat, un altra màrfega, un altre matalàs i un coixí. La roba que cobria al llit i la resta de mobles de l'habitació és va descriure en un segon apartat. En primer lloc, s'hi van comptar nou seients amb el símbol heràldic de la reina i una conca d'aram, a més de la roba, que consistia en diverses vànoves de poc valor, alguna de lli, llençols i un cobertor de seda d'un setial.

A més d'aquesta habitació on dormia, la reina comptava amb una segona on menjava amb les altres dames de la seva cort. Aquí hi havien vuit taules de fusta amb els seus bancs, tres estanteries i quatre seients, a més d'un armari de fusta i dues brandoneres verdes decorades amb els signes reials. A continuació d'aquesta, encara hi havia una tercera habitació que sembla també, formar part d'aquesta part més privada. Aquí s'hi van comptar una altra màrfega i un matalàs de bort, dos fogons de ferro per escalfar-se, un de gran i un altre de petit, i una brandonera, dues taules

i un banc, possiblement amb respatller, de fusta.

A continuació de la cambra de la reina, se'n descriuen d'altres on devien dormir les dames de companyia més afins a la seva persona, ja que el mobiliari que s'hi descriu consisteix únicament en llits, matalassos i màrfegues acompanyats dels corresponents coixins. La roba d'aquestes habitacions, quatre en total, el trobem tot concentrat en una mateixa sala. Aquest detall podria indicar que, a una setmana de la mort de la reina, els domèstics que havien conviscut amb ella ja havien recollit les estances per abandonar el lloc. Aquesta apreciació concorda amb el fet que la mateixa Elisenda havia disposat en el seu testament que els marmessors proveïssin els seus "familiars" de tot el que necessitessin durant el termini exacta de vuit dies: *et quid interim omnibus de familia nostra providentia de bonis nostris per octo dies, nisi eis esset satisfactum in toto, eo quod eis legamus*²⁵.

En aquesta estança hi van trobar un seguit de vànoves de lli, cobertors de llana de bort, altres de pell o seda, i tovalloles blanques també de lli. A la mateixa habitació es guardaven d'altres peces d'ornamentació: tapissos negres, una tela de paret llistat amb bandes vermelloses i malves de poc valor; dues cortines amb els distintius reials brodats sobre tela d'estamenya, i moltes d'altres cortines, algunes de llana, llistades de diferents colors o bé amb els signes reials, a més de diversos cobertors de seda per les taules i cadires. Tot això al costat d'un llit de posts, una màrfega de palla, dos bancals amb els signes reials i un tercer pintat de verd amb diverses decoracions figurades, una taula i un banc. En una altra cambra s'hi van trobar recollides d'altres peces de roba de més qualitat: diversos coixins de seda, un sobrecel i cortines negres amb els signes reials i cobertors amb brodats de fil d'or.

És possible que totes aquestes peces d'ornamentació haguessin estat retirades de les sales, el que explica la imatge d'extrema

25

AMP, *Llibre de Privilegis i Donacions Reials*, R/17, ff. 219-236; Perg. núm. 94: Testament de la reina Elisenda.

sobrietat de l'habitació de la reina que en el seu moment podia haver disposat d'un sobrecel amb cortinatges pel llit i algun tapís que acabaria d'ornar les parets ja decorades amb la pintura mural que van mostrar les troballes arqueològiques.

Encara en un altre habitació, aquesta ja en el pis superior del claustre, com si es tractés d'una mena de golfes, s'hi van trobar més peces de roba de llit, tapissos de diferent format, i cortines; a més de matalassos, màrfeques i coixins; la majoria coberts amb teles de poca qualitat, però també se'n conservava alguna, de seda i d'altres brodades amb fil d'or amb la que s'havien confeccionat cortines i cobertors de coixins. També en aquesta estança s'hi guardava algun cofre i diferents peces de llautó.

És interessant la constatació que una altra cambra, estava destinada a servir de "curia" de la reina. Allà s'hi va inventariar un moble-escriptori de fusta i un cofre que contenia llibres de paper que feien referència a negocis de la cúria de la reina. A banda d'aquests llibres, es van inventariar diversos pergamins que contenien els privilegis reials i episcopals concedits a la reina i d'altres d'assumptes d'importància, i un bon nombre de cartes que es guardaven dins de bosses de tela; aquests documents ja havien estat traslladats al dormitori del monestir, de la mateixa manera que s'havia fet amb part dels diners i les peces i joies que es trobaven a la capella particular de la reina.

Aquests objectes litúrgics i d'altres peces de valor, s'havien dipositat en un cofre. A l'interior d'aquest hi van trobar un calze i una creu de plata daurada, decorats amb esmalts i amb els emblemes heràldics de la reina, a més d'altres objectes tots ells de plata: una bacina, un salpasser, dos canelobres, dues canelles i una capsula per les hòsties d'ivori i plata. Juntament amb ells, un missal de pergami, i unes taules de fusta pintades. A més d'aquest, altres dos cofres contenien més joies i robes de lli que devien haver servit a la capella.

Dues estances més completaven, segons l'inventari, el palau: l'estable i el rebost. Al primer, on hi havia un mul de pel roig, també hi dormia l'atzempler que se n'encarregava, que disposava d'un matalàs, un llençol, dues flassades de poc valor i una màrrega. Al rebost s'hi van trobar varies lliures de candeles i brandons de cera, a més d'estovalles, tovalloles i d'altres peces de tela guardades dins un armari de fusta. El mobiliari d'aquesta estança es completava amb un arquibanc, una caixa, unes brandoneres i una pastera de fusta.

L'inventari va ser revalidat amb la signatura de tota la comunitat ja que la major part d'aquestes peces havien de passar a formar part del propi patrimoni del monestir.

Com es pot observar, si bé les peces decoratives i bona part de la roba ja havia estat recollida, els mobles sembla que seguien al seu lloc. Es pot apreciar fàcilment, que a banda d'un nombre considerable de taules, bancs i algunes cadires, repartides en estances determinades, principalment les de la reina, la resta de mobiliari consistia en llits de posts que anaven acompanyats d'altres matalassos i màrregues que devien recolzar-se directament sobre el terra. Això dona idea que al palau hi devia habitar un nombre important de persones, tot i això, el nombre de dames més aplegades a la reina semblarien poques, si es té en compte el nombre de llits, al costat dels quals, al terra, hi podia haver dormit el personal de servei més directa. Si tornem a rellegir el manament de la reina sobre el fet que s'enderroqués *totum hospitium familia nostra et palatium eiusdem familia*, es pot aventurar a tall d'hipòtesi que, al costat del palau principal de la reina, hi devia haver un alberg per la resta del personal palatí i una sala principal, el "*palatium*" de la família que, igualment, havia de ser enderrocada.

Si a través de l'inventari es podia intuir que el personal que residia al costat de la reina havia de ser força elevat, el testament permet la identificació d'una bona part d'aquestes persones, alhora que dona a conèixer els trets bàsics de l'organització interna del palau, a través dels diferents càrrecs que s'esmenten.

Elisenda va dictar el seu testament el dia 11 d'abril del 1364²⁶, tres mesos abans de morir, i quan sembla que ja es trobava malalta. Aquest sembla que havia estat el motiu pel qual, un any abans, havia sol·licitat al cardenal Tayllerlandus que li fos permès obrir una porta de comunicació directa amb el dormitori de les religioses. Tot i la malaltia, la reina afirmava que conservava plenament totes les seves facultats mentals i de paraula per dictar la seva darrera voluntat.

Per tal que les seves disposicions es complissin, va nomenar diversos marmessors: el bisbe Guillem de Barcelona; el seu nebot, el noble Guillem Ramon de Montcada, degà de la Seu de Lleida; el venerable Pere çà Rovira, doctor en lleis; el cavaller Jaume March; el seu capellà major, Arnau de Carbessí, i el prevere Jaume Despujol, procurador del mateix monestir de Pedralbes. En cas que sorgissin dubtes s'havia de requerir el consell de l'infant Pere, fra menor, i del ministre provincial del mateix orde, fra Bernat Brú.

A diferència de l'inventari que, a excepció feta d'alguns paràgrafs, era poc conegut, els termes i les disposicions principals del testament d'Elisenda ja van aparèixer publicats

²⁶

AMP, *Llibre de Privilegis i Donacions Reials*, P/17. Perg. núm. 94. Per l'estudi detallat del Testament de la reina, de la mateixa manera que havíem fet amb l'*Inventari dels seus béns*, ens hem hagut de basar en la transcripció feta al segle XVIII que es troba al *Llibre de Privilegis reials*, atès que era força difícil un anàlisi detallat del pergami original.

a l'obra de sor Anzizu²⁷; tot i això, un detallat anàlisi dels beneficiaris de les donacions de la reina ens permetran un apropament cap a la seva persona. Un segon document, fins ara no tractat, permet ampliar la informació que ja de per sí proporciona el testament. Es tracta del llibre de la *Marmessoria de la Reyna domna Elisendis*, redactat el mateix any 1364, on es van anar anotant tots els pagaments efectuats pel marmessor Arnau de Carbessí, seguint les indicacions testamentàries de la reina.²⁸ El manual permet obtenir el nom de certes persones que el testament no especificava com per exemple, el dels preveres, cavallers, esposes i fills de cavallers que servien a la reina, com també el de les cambres i servents. La donació a totes aquestes persones apareixia al testament englobat dins un apartat general, atès que la reina preveia que el donatiu es donés a la persona que estigués ocupant el càrrec al moment de la defunció. El llibre permet saber qui eren aquestes persones i a més, comprovar que, efectivament, es van complir la totalitat de les disposicions dictades per Elisenda.

No era cap novetat que la reina designés hereu universal de tots els seus béns el monestir i la comunitat de Pedralbes, ja que la finalitat última de la fundació havia estat justament, que servís per a garantir el perdó de les faltes que hagués pogut cometre en aquest món, i aconseguir d'aquesta manera, la salvació de la seva ànima i la dels seus. Garantir la seva continuïtat en el futur era, per tant, indispensable, i en el seu testament, simplement, va ratificar tot allò que havia disposat en les seves successives fundacions.

Però a banda de la comunitat de forma col·lectiva, la reina es va recordar de totes aquelles persones, religioses i laiques, que l'havien acompanyat en vida a qui va voler agrair la seva

²⁷ Encara que els termes generals apareixien a la coneguda història de Pedralbes de sor Eulàlia Anzizu, no així la transcripció sencera del testament, per la qual cosa hem decidit incloure'l al nostre apartat documental, donat el seu indubtable interès.

²⁸ AMP, *Marmessoria de la Reina Elisenda*. 1364. T/5.

dedicació i amistat. No es l'objectiu enumerar la quantitat exacta donada a cada persona, informació que proporciona el quadre que adjuntem i la transcripció sencera del testament; però és evident que l'import del llegat pot ser entès com una mostra del grau de relació, o de la importància que la reina donava a certes persones o institucions.

La reina va recordar en primer lloc, a tots aquells que havien conviscut amb ella, els "seus familiars", tot entenent el mot de forma àmplia, i no només els parents de sang. Aquesta cort estaria presidida d'alguna manera, pel Capellà major, Arnau de Carbessí, la persona de màxima confiança de la reina, a qui va designar com a primer marmessor del seu testament, i per tant, l'encarregat de realitzar l'inventari. Com a mostra d'aquesta confiança, la reina li va deixar una suma de diners per sobre de la resta, ja que, a banda, dels 500 sous que li corresponien com a marmessor, li va llegar 2.000 sous més, una quantitat molt alta si tenim en compte que, aquesta suma només la va donar a algun dels seus familiars de sang més propers.

-Quadre XX-

DONACIONS TESTAMENTÀRIES DE LA REINA ELISENDA (11/IV/1364)				
Beneficiari	Categoria	Sexe	Donació	Objectiu
Arnau de Carbessí	Capellà Major	M	500 Ss + 2.000 Ss + 500 Ss	
	Cavallers (2)	M	500 Ss*	
Bg ça Mascorda	Escrivà de Ració	M	500 Ss+ 1000 Ss	
	Preveres (2)	M	300 Ss*	
	Fills de Cavallers (3)	M	300 Ss*	
Bernat ça Trilla	Porter de Maça	M	250 Ss	
Guillem Romeu	Porter Porta forana	M	100 Ss	

Gil de Millars	Cambrer	M	250 Ss	
Pere Lopiz	Cambrer	M	200 Ss	
	Escrivà segell major	M	300 Ss	
	Escrivà Tresorer	M	300 Ss	
	Esposes de Cavallers (2)	F	500 Ss*	
Sibil·la de Cruïlles	Esposa Cavaller	F	200 Ss	
Saurineta	Vda Galcerà Andreu (Manresa)	F	200 Ss	
Saura d'Alp	Cambreira Major	F	500 Ss + 500 Ss	
	Cambreteres (4)	F	50 Ss*	
Sibil·la de Carrera	Cambreira	F	100 Ss	
	Servents (7)	M	50 Ss*	
Pere Miquel	Servent	M	200 Ss	
Ramon d'Almenara	Servent	M	200 Ss	
Blanca de Bell-lloc	Dama de Companyia	F	500 Ss	
Guillemona d'Aragay	Dama de Companyia	F	500 Ss	
Gil Barberà	Procurador Tortosa	M	200 Ss	
Pere Salou	Batlle Berga	M	200 Ss	
Pere Almer	Batlle Torrella de Montgrí	M	200 Ss	
Bernat Guillem	Batlle Borriana	M	100 Ss	
Vicenç Riba	Procurador Pals	M	100 Ss	
Bernat Brú	Ministre Provincial dels fra Menors	M	500 Ss	
Guillem de Carbessí	Confessor de la reina	M	200 Ss	

Guillem	Bisbe de Barcelona (marmessor)	M	1000 Ss+500	
	Marmessors	M	500 Ss*	
Jaume Despujol	Procurador Monestir	M	500 Ss	
Monges, Frares i Preveres Pedralbes		F/M	2000 Ss	
Convent Fra Menors Barcelona		M	400 Ss	Pitança
Id.		M	100 Ss	Robes Infermeria
Convent Sors Menors Barna		F	300 Ss	Pitança
Convent Sors Menors de Tortosa		F	100 Ss	Pitança
Convent Fra Menors de Tortosa		M	100 Ss + 100 Ss	Pitança/ Robes Infermeria
Monestir Fra Menors de Berga		M	50 Ss	
Monestir Monges de Berga		F	100 Ss	
Convent Frares Predicadors Barna		M	200 Ss	Robes Infermeria
Monestir Monges Predicadores Barna		F	200 Ss	
Monestir Montis Octavianus		M	100 Ss	
Monestir Repenedides Barna		F	100 Ss	
Església Sta Ma de Jonqueres			100 Ss	Obra de l'església

Monestir de Sta Ma Valldonzella		F	100 Ss	
Monestir de S. Pere de Barna		M	100 Ss	Pitança
Monestir de S. Agustí de Barna		M	20 Ss	Id.
Monestir de Sta Ma de la Merced		M	50 Ss	Id.
Monestir de S. Pau de Barna		M	20 Ss	Id.
Monestir de Sta Anna		M	30 Ss	Id.
Monestir de Sta Eulàlia del Camp		M	20 Ss	Id.
Monestir de Natzaret		M	20 Ss	Id.
Església d'Aitona			100 Ss	Obra de l'església
Hospital de pobres de Barna			20 Ss	
Casa dels Malalts			20 Ss	
Captius del castell de la vicària de Barna			50 Ss	
Sor Fca ça Portella	Abadessa de Pedralbes	F	300 Ss	
Maria de Canet	Ex-vescomtessa de Cardona	F	1000 Ss	
Sor Margarida de Montcada	Abadessa de Balaguer	F	500 Ss	
Sor Constança de Cruïlles		F	300 Ss	
Sor Elienor de Pinós		F	50 Ss	

Sor Violant de Pallars		F	50 Ss	
Sor Clara de Castellet		F	50 Ss	
Sor Agnès ça Rovira		F	100 Ss	
Sor Margarida Bonvilar		F	50 Ss	
Capítol Gral Fra Menors		M	700 Ss	
Capítol Prov. Fra Menors		M	100 Ss	
Capítol Gral Predicadors		M	300 Ss	
Capítol Prov. Predicadors		M	100 Ss	
Capítol Gral Vg Ma. de la Mercè dels Captius		M	100 Ss	
Capítol Gral Ordre Sta Ma del Carmel		M	100 Ss	
Capítol Gral frares sant Agustí		M	100 Ss	
Monestir de Valldaura		F	500 Ss	Obres per l'església
Sibil.la d'Arborea		F	200 Ss	
Donzelles per maridar/Pobre vergonyants/Captius		F/M	500 Ss	
Gll Ramon de Montcada	Marmessor i nebot de la reina	M	3000 Ss	
Gll Ramon de Montcada	Senyor de Serós	M	2000 Ss	
Gastó i Roger de Montcada	Fills de Pere de Montcada, nebot de la reina	M	2000 Ss*	

Dalmau de Rocabertí		M	2000 Ss	
Fra Pere d'Aragó		M	2000 Ss	
Pere Galcerà de Pinós		M	500 Ss	
Bernat Galcerà de Pinós		M	500 Ss	
Bg Galcerà de Pinós		M	500 Ss	

(*) *Quantitat per persona*

Arnau de Carbessí, com a capellà major, comptava amb l'ajut d'altres preveres que la reina també va recordar en el seu testament. En total eren dos: Pere Mallola i Francesc Buach, aquest darrer exercia també de comprador de la reina. Aquests preveres s'havien d'encarregar de la capella particular del palau, ajudats per un escolà, Guillem Vilar.

El capellà major era considerat per la reina com un dels oficials majors de la seva cort, al costat de l'escrivà de ració i de dos cavallers, que si bé el testament no n'esmentava el nom, si que ho feia el llibre de marmessoria, es tractava de Berenguer de Manresa, que exercia les tasques de majordom, i Romeu de Montornés. Pels serveis prestats els va llegar la quantitat de 500 sous, una suma també per sobre de la de la resta de personal, només igualada per Elisenda d'Avinyó i Sibil·la de Bayols, que consten com a esposes de cavallers. Una quantitat sensiblement inferior va rebre Sibil·la de Cruïlles, també esposa d'un cavaller, Ramon Arnau de Cruïlles. La deixa va ser en aquest cas, de només 200 sous. La mateixa quantitat que Sibil·la va rebre Saurineta, la vídua de Galcerà Andreu de Manresa. També pels fills de cavallers, tres en total, va deixar la reina 300 sous. Es tractava de Romeu de Clariana; d'en Romico, fill d'en Romeu de Montornés; i de'n Romeu Arnau, fill de l'abans esmentada, Sibil·la de Cruïlles.

Totes aquestes dones devien formar part del cercle que envoltava la reina, juntament amb les "dames de companyia" a qui Elisenda va deixar altres 500 sous. Entre aquestes dames s'hi comptava Blanca de Bell-lloc i Guillemona d'Aragay. Aquesta última, va mantenir una relació molt especial amb la reina des d'abans del seu matrimoni amb Guillem d'Aragay o de Banyoles. De fet, com ja hem apuntat en un altre moment, en aquest enllaç hi va intervenir de forma molt directa Elisenda, qui va dotar a la núvia amb 2500 sous. El lligams de Guillemona amb el monestir no es van trencar després de la mort de la reina, i al moment d'enviudar l'any 1377, va voler fer donació a la comunitat de la mateixa quantitat que la sobirana li havia entregat a ella en el seu casament, augmentada en 500 sous²⁹. Aquest nexa amb el monestir venia propiciat pel fet que una germana seva, sor Elisenda de Maçanet, era monja de la comunitat.

A més d'elles, la reina devia tenir en molta estima la seva cambrera major, Saura d'Alp a qui, a més dels 500 sous deixats a les altres dames, n'hi va deixar 500 més. Cal considerar que aquesta cambrera seria la dona més propera a Elisenda i, a diferència de les altres que devien viure fora del mateix palau, aquesta podia haver ocupat alguna de les estances del costat de les habitacions de la reina.

Al costat de la cambrera major n'hi havia d'altres entre les que destacava Sibil·la de Carrera, a qui la sobirana va fer una deixa de forma particular, 100 sous, el doble de diners que a la resta: Caterina Lopiz -sens dubte l'esposa del cambrer homònim-, Roya, Cana i Caterina que només en van rebre 50.

Per sobre d'elles, si atenem a la quantitat deixada, es devien trobar els dos cambrers: Guillem de Millar i Pere Lopiz, que tot i la consideració que devien merèixer a la reina, les quantitats

29

Ja hem fet esment de Guillemona Aragay en parlar de la seva germana sor Elisenda de Maçanet, filla de Francesc de Maçanet. El cobrament de l'herència paterna permet entreveure les bones relacions entre les dues germanes, i el lligam d'aquesta monja amb la reina.

deixades estaven per sota de la de rebuda per la cambrera major.

El servei domèstic es completava amb els servents que van rebre idèntica donació que les cambreres, cinquanta sous cada un. Coneixem tots aquests servents que s'ocupaven de diferents tasques, ja que el seu nom va ser detallat en fer-se efectiva la deixa, es tractava de: Guillem ses Boixedes, botaller; Bernat Flor, panicer; Guillem Caselles, cuiner; Mateu de Vallfogona i Pere Joan Torra, ajudants de cuina; Bernat Buscarons, atzembler i Pere Castell, correu. Excepcionalment, dos servents més, Pere Miquel i Ramon d'Almenara, aquest últim, també encarregat de les compres, van rebre una quantitat més elevada, 200 sous cadascun.

A banda del servei més estrictament domèstic, la reina comptava amb una sèrie d'oficials més qualificats. Tal com el mateix inventari mostrava, la reina disposava d'una cúria particular que tenia una estança especial designada a l'efecte. Segons el testament aquesta escrivania comptava amb un escrivà tresorer i un escrivà encarregat del segell major, tots dos van rebre 200 sous que els equiparava als servents. La presència d'aquest darrer ja era coneguda ja que, com hem exposat, la reina lacrava les cartes més oficials amb un segell on hi constava el seu nom i les armes pròpies. És possible que només aquestes cartes que eren redactades en llatí fossin emeses des d'aquesta cúria.

Per sobre d'aquests escrivans es trobava l'escrivà de ració, que exercia també d'escriptor particular de la reina, Berenguer ça Mascorda, que va rebre l'elevada suma de 1000 sous, només superada pel capellà major i certs familiars de la reina, el que sembla indicar que després d'ells, era un dels personatges més influents. Mostra del seva importància és que va ser escollit per Elisenda com a el seu marmessor. Berenguer ça Mascorda era l'encarregat d'efectuar certes compres en nom de la reina³⁰. Possiblement, sor Sibil.la ça Mascorda, era filla seva.

30

AMP, *Manual 1er de Romeu de Sarrià* (1348-1357), f. 7.

Per últim, l'organització del palau comptava amb dos porters: El "Porter de Maça" i el "Porter de la porta forana" que es devien encarregar de diferents tasques d'administració i dels contactes amb l'exterior. Van rebre de la reina 250 i 200 sous respectivament. Ocupava el primer càrrec, Bernat çà Trilla, i el segon, Guillem Romeu.

A aquests càrrecs pròpiament palatins, s'hi havien d'afegir diversos procuradors que s'encarregaven de vetllar pels interessos dels béns de la reina a les seves terres i propietats. Al final de la seva vida, tot i les donacions que Elisenda ja havia fet en favor del monestir, encara conservava propietats a diversos indrets, controlades per aquests procuradors o els batlles que eren designats per ella mateixa. Elisenda es va recordar en el seu testament del procurador de Tortosa i del de Pals, i dels batlles de Berga, Torruella de Montgrí i Borriana, propietats que li havien pervingut per donació del rei.

De la mateixa manera que Elisenda va mantenir sempre els contactes amb la casa reial, també va conservar els nexes amb la seva pròpia família. Si una de les raons per a la fundació del monestir sembla haver estat el desig de la reina de crear un lloc de retir per a les dones de la seva família, no per això és pot dir que no mantingués contactes amb els membres masculins del llinatge. De tots ells, va ser el seu nebot, Guillem Ramon de Montcada, fill d'Ot, germà de la reina, qui va rebre una quantitat major de l'herència, 3.000 sous, que s'havien de sumar als 500 sous que com a marmessor també li corresponien. Difunts ja la resta de nebots més directes, van ser els fills d'aquests a qui els va pertocar heretar: Guillem Ramon II, el jove, senyor de Serós, com l'anomena la reina, senyoriu que li havia pervingut després de la mort del seu pare Ot i del seu germà Otic; i els seus cosins, Gastó i Roger, fills del difunt Pere de Montcada. A tots tres els va donar la mateixa suma, 2.000 sous. Idèntica quantitat va reservar per Dalmau de Rocabertí, que cal identificar amb Felip Dalmau, que havia heretat el títol de vescomte de Rocabertí a la mort del seu pare, Jofre V. Era per

banda de mare, que Dalmau era parent de la reina, ja que Jofre V havia casat amb una filla d'Ot de Montcada d'igual nom que la reina, Elisenda³¹.

Pel que respecte als Pinós, branca materna de la reina, un cop difunts ja tots els membres més directes d'Elisenda, només li quedaven els fills del seu nebot Pere Galcerà II (Pere de Fenollet): Bernat Galcerà i Berenguer Galcerà, a qui va deixar una herència menor que als altres parents, només 500 sous a cada un, la mateixa suma que a Pere Galcerà, segurament el fill de Berenguer Galcerà. Aquesta diferència en les quantitats deixades es podria explicar pel fet que Elisenda, en quedar orfe molt jove, va restar sota la tutoria del seu germà Ot, hereu de la casa patrimonial, amb la família del qual devia viure, per tant va tenir més relació amb aquests nebots que amb els Pinós.

L'altre familiar a qui Elisenda va demostrar una estima especial, a raó de la quantitat donada, va ser fra Pere d'Aragó. Hem fet ja alguna referència aquest fill del rei Jaume II, que l'any 1358 havia ingressat a l'orde franciscà. Tot i que Elisenda va morir abans que fra Pere tingués la revelació amb la que va convèncer al papa Urbà V de retornar a Roma, aquest ja havia obtingut un cert prestigi per les seves visions celestials i els seus consells, molt apreciats a la cort del rei Pere; no és d'estranyar doncs, que hagués pogut tenir molt ascendent sobre la reina.³²

Aquest cercle més íntim es completava amb la presència d'algunes monges per qui Elisenda va demostrar una predilecció especial.

³¹ Ens servim per establir aquestes filiacions en la genealogia publicada per Armand de Fluvià i M. Mercè Costa que apareix a l'*Enciclopèdia Catalana*, a la veu corresponent al llinatge dels Montcada. AAVV, *Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1977.

³² Josep M. Pou va dedicar un capítol de la seva obra *Visionarios, Beguinos y Fraticelos catalanes (sigles XIII-XV)* a la figura de fra Pere d'Aragó, a qui considera una de les figures més interessants del seu temps. Pou, 1930 (1. ed.): 308-396. (2. ed. 1991, rep. facsimil amb introducció i notes)

Amb algunes d'elles els unia també, llaços de sang, amb d'altres, els nexes semblen ser només d'afecte. Sens dubte eren aquelles monges que gràcies al permís del cardenal Tayllerandus podien entrar a les estances del palau per acompanyar-la durant el temps de la seva malaltia.

A més de la suma de 2000 sous que la reina va donar al conjunt de monges, frares i preveres que vivien a Pedralbes, la reina va deixar 300 sous a sor Constança de Cruïlles que com ja hem exposat en parlar d'ella, era parenta d'Elisenda en ser filla de Constança de Pinós. Sor Constança havia professat a Pedralbes després d'enviudar del noble Guilabert de Cruïlles. També eren familiars seves, sor Elienor de Pinós, possiblement una filla de Pere Galcerà II i de Marquesa de Fenollet, i sor Violant de Pallars, d'ascendència igualment Pinós per banda de mare. Es tractava en els dos darrers casos de la següent generació familiar per la qual cosa l'herència rebuda va ser inferior, 50 sous.

Idèntica quantitat que aquestes últimes van rebre sor Clara de Castellet i sor Margarida Bonvilar. Aquesta última havia estat una de les monges fundadores que provenien del monestir de santa Clara de Barcelona, el que podria indicar que la reina ja va participar en el fet d'escollir les monges d'aquest convent que havien de formar part de la nova comunitat. També sor Clara de Castellet devia ingressar al moment de fundar-se Pedralbes però en el seu cas, es tractaria d'una de les novícies. La darrera monja beneficiada per l'atenció de la reina va ser sor Agnès ça Rovira, possiblement, filla de Pere ça Rovira, un dels marmessors testamentaris de la reina. Sor Agnès va arribar a ser nomenada abadessa del cenobi després d'haver ostentat el càrrec de mestre de novícies.

Elisenda tampoc va oblidar les seves nebodes religioses que havien assolit l'alt càrrec d'abadessa, una, sor Francesca ça Portella, del mateix monestir de Pedralbes, a qui va deixar 300 sous, i l'altra, sor Margarida de Montcada, abadessa del monestir

de Balaguer, 500 sous. Encara es va recordar la reina de dues dames nobles més que tenien relació amb ella i, almenys en un dels casos, també amb el monestir. Es tractava de Maria de Canet, ex-vescomtessa de Cardona, i Sibilla d'Arborea.

Maria de Canet devia tenir força relació amb la reina almenys des que va enviudar l'any 1338, de Ramon Folc VII, vescomte de Cardona. A partir d'aquell moment els nexes amb la comunitat de Pedralbes són clars, fins el punt d'ajudar a ingressar-hi a la seva neboda sor Stel·la de Narbona. La reina la devia tenir en molta estima ja que li va deixar una suma força elevada, 1000 sous. En el cas de Sibilla d'Arborea, es tractava d'una relació també familiar, tot i que llunyana, ja que Sibilla devia ser filla de Timbor de Rocabertí, casada amb el jutge Marià d'Arborea.

És interessant constatar els punts de contacte entre Elisenda i els Arborea protectors també aquests últims, d'un monestir de clarisses a l'illa. Cal tornar fer referència al mencionat còdex conservat al monestir de santa Clara d'Oristà on es recollia un text de la regla similar al de Pedralbes, que anava acompanyat dels càntics que havien de realitzar les monges. Giampaolo Mele en l'anàlisi que fa d'aquest còdex, esmenta que al capítol XXXIX s'hi troba una carta del ministre provincial d'Aragó, -sota la jurisdicció del qual es trobava encara l'illa de Sardenya- dirigida al pare guardià dels convents d'Oristà i de l'Alguer. L'objectiu de la missiva era regular algunes qüestions que afectaven principalment, al tema de la clausura en els convents de santa Clara d'Oristà i d'altres de l'illa. La carta responia a una altra que havia estat enviada pel jutge Maria d'Arborea i la seva muller Tinburgeta al cardenal protector del segon orde franciscà, qui l'havia tramesa al ministre³³. Sembla que els ideals que havien inspirat a Elisenda per la fundació del

33

Mele, 1985:22. Ja hem fet referència als nombrosos punts de contacte entre aquest còdex del monestir de santa Clara d'Oristà a Sardenya, i el manuscrit de la Regla que es conserva al monestir de Pedralbes, mostra de les evidents relacions entre els dos cenobis que pertanyien a la mateixa província franciscana.

monestir de Pedralbes eren seguit per altres dones de la família en aquests cas, Timbor de Rocabertí, i potser la seva filla Sibil.la que mantindria contacte amb la reina. Tot i això, el testament deixa constància que Sibil.la no devia residir a Barcelona, ja que la deixa estava condicionada al fet que en el moment de la mort de la testadora, aquesta es trobés a la ciutat. Efectivament s'hi devia trobar, ja que el llibre de la marmessoria recull el pagament dels 200 sous donats a la dama.

4. Pensament religiós

Tota la vida de la reina va estar presidida per unes profundes conviccions religioses, si atenem a allò que la documentació ens ha tramès de la seva persona. Característica que compartia amb el rei però, també, amb moltes de les persones que formaven el seu entorn més immediat, i d'altres que li servien, o li havien servit, de referent espiritual. La fundació del monestir de Pedralbes era la plasmació del seu pensament i en aquesta obra hi va manifestar tota la seva personalitat.

Hem reiterat ja que l'objectiu últim que va portar a Elisenda a fundar el monestir va ser la remissió de les pròpies faltes i la dels seus, tot i que s'hi afegissin d'altres intencions de caràcter més terrenal, com el fet d'assegurar-se un lloc adient on residir un cop hagués enviudat, i on ella pogués seguir exercint la seva autoritat com a sobirana i senyora.

De les relacions que va sostenir amb la comunitat que va fundar, es desprèn que hi va intervenir molt activament, fins el punt de regular-ne bona part dels oficis religiosos dedicats, única i exclusivament, a la seva persona i a la memòria del rei. La seva autoritat moral era indiscutida, el que li permetia intercedir en nom de les monges davant les autoritats eclesiàstiques, i mediar en les relacions entre les religioses i els frares i preveres que ella havia instaurat al seu servei.

No hi ha dubte que la reina devia participar en moltes de les celebracions religioses de la comunitat però a banda, tenia la seva capella privada, els seus capellans i un confessor particular, a més de rebre consell directament dels principals de l'orde franciscana de la que n'era, particularment, obedient. Però tot i el que coneixem d'ella en aquests aspecte, no podem establir si va professar alguna devoció en especial, encara que si coneixem que disposava de diverses relíquies, una de les quals podia haver estat el braç de santa Bàrbara que el rei Jaume va demanar per ella al sultà Abulfat Mahomet, fill del rei

Almantzur, l'any 1322³⁴. La devoció a aquesta santa està constatada al monestir, i la seva figura apareix representada en les pintures encarregades a Ferrer Bassa per a la decoració de la cel.la de l'abadessa Francesca ça Portella³⁵. Al seu costat, Elisenda devia professar una devoció molt personal especial cap a santa Elisabeth, la seva patrona, que igualment es troba representada a la capella³⁶.

L'actitud davant la mort

Davant la proximitat del seu traspàs, la reina va voler posar en orde els seus assumptes terrenals i va dictar un seguit de disposicions sobre el moment inevitable de la seva mort. Els termes del seu testament no difereixen massa dels de la majoria de la seva època ja que, tal com han apuntat alguns estudiosos d'aquest tipus de documents, el testament era abans que res, un model jurídic, amb un formulari estereotipat que s'imposava en gran mida al testador³⁷. Tot i això, les disposicions sobre el ritual de les exèquies, l'elecció de la sepultura i els beneficiats de les deixes poden ser un reflex de la voluntat més íntima del testador.

La reina havia dictat testament el dia 11 d'abril del 1364, i la seva mort va ocórrer el dia 19 de juliol del mateix any, segons

³⁴ Finke, 1908: 755-756. Ja hem parlat en l'apartat corresponent, de les festivitats, les devocions i les supersticions més celebrades al monestir de Pedralbes que sens dubte, eren compartides per la reina.

³⁵ Trens, 1936.

³⁶ Cal recordar que Elisenda o Elicsèn, és una forma molt utilitzada a l'edat mitjana per designar el nom d'Isabel o Elisabeth.

³⁷ Gómez Nieto, 1991: 61-71. L'autora va presentar un petit assaig sobre les actituds femenines davant la mort a l'edat mitja castellana, que mostren que en els seus testaments s'hi poden apreciar unes constants clares, que també trobem en el d'Elisenda.

s'ha acceptat comunament. Aquesta data apareix al llibre de defuncions del Monestir on consta que, a les XIV calendes d'agost de l'any 1364 (19 de juliol) *obiit multum alta et nobilissima et potentissima domina Elisendis, gratia Dei, Regina Aragonum, uxor altissimi et potentissimi regis Jacobi, regis, Dei gratia, Aragonum, fundatoris et hedificatoris monasterii Sancte Marie Petris albis, cuius anima requiescat in pace*³⁸. Per contra, el llibre de la Marmessoria esmenta que la reina *fina dimecres XXIIII dies del mes de juliol, qui fou vespra de sent Jacme, del any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCC LX IIIII*³⁹.

Després d'encomanar-se a Déu, i davant el reconeixement de la condició mortal de l'home, va manifestar trobar-se en plenes facultats mentals i d'expressió per dictar les seves darreres disposicions. En primer lloc va voler posar en ordre tot el seu patrimoni i reparar sense rancúnia i mala intenció, totes les injúries comeses contra altres. A continuació va disposar que volia ser enterrada a l'interior de l'església del monestir: *coram altarii scilicet maiori eiusdem ecclesia in monumento quod nos ibi habemus volentes*, tot i que el trasllat definitiu del seu cos al sepulcre, s'hauria de fer en el moment pertinent, tal i com exposaria més endavant del testament.

Si una part important de les donacions tenien, com hem vist, un clar valor sentimental o de gratitud cap els seus, l'altra part anava encaminada a assegurar la salvació de la seva ànima. Per aconseguir el seu objectiu era important la caritat exercida envers entitats religioses i persones necessitades, però al mateix temps, s'havia d'assegurar la celebració del major nombre de misses i pregàries possibles.

No va descuidar per tant, fer un donatiu a tots els convents de la ciutat de Barcelona, tant masculins com femenins, com tampoc

³⁸ AMP, *Llibre de Defuncions*, D/1.

³⁹ AMP, *Marmessoria de la reina Elisenda*. 1364. T/5. Nosaltres ens inclinem per la primera d'aquestes dates, si tenim en compte que l'inventari dels seus béns es va iniciar el dia 26 del mateix mes, quan encara es trobarien en plenes exèquies.

el de tots aquells altres indrets sota la seva jurisdicció, tal és el cas de Berga i Tortosa. Les quantitats donades, però, van variar segons el grau de relació que la reina hi mantenia. Així la quantitat més elevada va estar destinada al conjunt de la comunitat del monestir de Pedralbes, que es va situar molt per sobre de la resta, 2000 sous. Li van seguir en importància, la del propi convent dels fra menors de Barcelona, a qui va deixar una quantitat per pitaça i una altre amb destí a la pròpia infermeria. El mateix va fer amb d'altres convents masculins, els únics que semblen disposar d'infermeria, el que fa encara més rellevant que Pedralbes -un monestir femení- també en disposés. A continuació va recordar el primer convent femení de l'orde franciscà establert a Barcelona, el de santa Clara, amb el que sembla que la reina també hi havia mantingut estrets contactes abans de la fundació de Pedralbes. La quantitat donada als convents franciscans no va ser superada per cap altre -prova de la devoció de la reina cap aquest orde-, a excepció de la deixa feta al monestir de Valldaura, on havia estat enterrada la seva mare, i en aquell moment s'estaven portant a terme obres a l'església.

A més dels monestirs, va especificar unes quantitats adreçades als capítols generals i provincials de cadascun dels ordes, evidenciant-se un cop més la predilecció que sentia Elisenda pels nous ordes mendicants, en primer lloc, pels franciscans i a continuació pels predicadors

Ja en vida Elisenda havia exercit la caritat pública cap els necessitats. Diàriament, donava almoïna de menjar i calçat a tretze dones pobres, a qui al moment de la seva mort va deixar vint-i-sis sous que corresponia al pa de vuit dies. També en les festes solemnes solia ordenar una pitaça pels pobres en general. En el testament va tenir un record especial pels pobres vergonyants, els captius i les donzelles per maridar per qui va deixar 500 sous a repartir segons el criteri dels seus marmessors. L'hospital de pobres de la ciutat i el de llebrosos, *La Casa dels Malalts*, també van rebre una quantitat, de la

mateixa manera que l'havien de rebre els pobres que acudissin al dia de la seva sepultura i el del primer aniversari. Amb això quedava anunciat que la reina preveia un any de dol, com era el costum.

Amb la cerimònia del dia de la defunció no s'acabava el ritual sinó que s'entrava en un període que segons Chiffolleau, respon a una idea de trànsit cap el més enllà, que no es feia de cop, sinó a través de diferents etapes que convenia superar, i que tenien la seva pròpia durada⁴⁰. Es tractava doncs, de tot un període en el que s'havien d'efectuar el major nombre de misses que havien de seguir un temps precís per a la seva celebració. Aquesta periodicitat apareix de forma constant en els testaments de l'època on, segons el poder adquisitiu del testador, es pot observar aquesta obsessió per les misses repetitives i acumulatives que s'havien de celebrar en una o varies esglésies, si era possible⁴¹. Amb aquesta idea, Elisenda va fer diversos donatius a les diferents esglésies de la ciutat de Barcelona amb intenció que s'hi celebressin un seguit de misses com a part del ritual de les seves exèquies.

El ritus s'havia d'iniciar el dia de la mort, moment en que la reina disposava que es donessin vestimentes d'estamenya negra a tots els "familiars" que convivia amb ella, a més d'altres vestimentes del mateix color, suposadament pel temps del dol. Elisenda preveia que les exèquies haurien de durar tres dies, durant els quals s'hauria de donar menjar i beure a tots els "familiars" i a les persones de fora que hi acudissin; també contemplava que es donessin tres diners a cada pobre que assistís

40

Jacques Chiffolleau a qui recollim a través de l'article de Gomez Nieto, 1991, va estudiar aquest tema de les actituds davant la mort en un article publicat als *Cahiers de Fanjeaux*, sota el títol "Pratiques funéraires et image de la mort a Marseille, en Avignon et dans le comtat venaissin (vers 1280-vers 1350)", vol. 11, Toulouse, 1976: 272.

41

Gomez Nieto, 1991: 61-71. L'autora ha estudiat el mateix fenomen pel que fa a les actituds de les dones castellanques, al mateix període que analitzem.

al seu sepeli.

Al tercer dia, els marmessors, a qui corresponia organitzar, segons el seu criteri, el cerimonial més adient, haurien de fer celebrar un primer aniversari per la seva ànima a la Seu de Barcelona i a totes les esglésies de la ciutat, incloses les dels monestirs, convents i hospitals. Manava també, que a més de la missa de difunts, aquell dia tots els preveres i religiosos tant homes com dones, resessin un saltiri i d'altres oracions pietoses que haurien d'acompanyar els oficis divins, que s'havien de celebrar de forma solemne, per a la salvació de la seva ànima. El mateix ritual s'hauria de celebrar anualment el dia de l'aniversari del seu traspàs, per la qual cosa es donarien dotze sous a totes les persones que hi participessin. A més de les esglésies de Barcelona, també a la Seu de Tortosa, i en les demás esglésies sota jurisdicció de la reina, s'hi hauria de celebrar responsos.

Al cap del primer any, s'hauria de commemorar el primer aniversari solemne. El ritual reproduïa quasi de manera exacta, el del moment de l'enterrament, i servia per a posar fi a l'any de dol, és com si arribat aquest moment, com apunta el mateix Chiffolleaux, el difunt entrés definitivament en el món dels morts, mentre que la família abandonava el dol i retornava al món dels vius.

Elisenda disposava que aquest aniversari se celebrés a l'església de Pedralbes, hi hauria d'estar presidit pels preveres i beneficiats del propi monestir. Hi haurien d'assistir cent religiosos-preveres, o només preveres, a qui s'hauria de proveir de menjar i de tot allò que necessitessin. De la mateixa manera que en la missa d'enterrament, es preveia l'assistència de cent pobres, entre homes i dones, a qui es donaria roba negra i una candela que haurien de portar a la mà durant la cerimònia, a canvi se'ls entregaria quatre diners a cadascun. A més de la missa de Pedralbes, la reina deixava 1000 sous per què a criteri dels marmessors, se celebressin aniversaris a les diferents

esglésies de la ciutat.

Encara restava el darrer acte per acabar "aquest temps de la mort": el trasllat del cos cap a la seva tomba definitiva. Aquest darrer acte, l'enterrament a l'interior de l'església, quedava reservat a la gent amb més recursos que hi disposaven d'un sepulcre o un vas familiar, la resta descansaven al cementiri parroquial al costat dels seus avantpassats. La reina va disposar que al cap de dos o tres anys, segons el criteri dels marmessors, s'efectués el trasllat de les seves despulles: *ossa corpori nostra*, cap el monument que havia erigit a l'interior de l'església. El sepulcre, que encara avui roman al mateix indret, presenta dues vessants sota un arcosoli. Tot i que la iconografia es repeteix, en el vessant que dona a l'església la imatge jacent d'Elisenda es presenta amb corona i mantell reial, mentre que al cantó del claustre va vestida de vídua. El sepulcre és sostingut per tres lleons daurats i al frontal s'hi poden apreciar diverses figures esculpides que no corresponen a les originals. Als peus i al cap de la reina s'hi troben dos àngels turiferaris genollats, que cremen incens, mentre altres dos presenten l'ànima de la reina al pare celestial. En els pinacles que decoren l'arcosoli es troben les imatges de sant Francesc i santa Clara, fundadors de l'orde franciscà, i els patrons del reis, sant Jaume i santa Elisabet⁴².

Cap document conservat a l'arxiu permet establir l'autor d'aquest monument ni el moment exacta de la seva realització, tot i que sembla que el seu projecte estava en el pensament de la reina des de ben aviat. És possible fins i tot, que Elisenda pensés que el mateix rei hi podria ser enterrat ja que en la Primera Ordinació, redactada el 12 de juliol del 1327, encara en vida del rei, la reina ja va disposar que, un cop difunt aquest, el dia de

42

El sepulcre ha estat objecte de diverses restauracions. Les figures que es troben al frontal de l'altar van ser substituïdes per un escuts de Pedralbes fins l'any 1926, moment en que l'escultor Pagès Horta va realitzar els sants franciscans que avui hi podem veure. Les figures del segle XIV eren de marbre, mentre que les actuals són d'alabastre. Escudero, 1988: 10.

l'aniversari del seu traspàs, les monges per dins el claustre, i els frares i preveres per l'interior de l'església, haurien d'acudir al seu Vas en processó, per resar i fer-hi les absoltes pels difunts; el mateix haurien de fer en cas que fos ella la primera en passar d'aquesta vida. És possible, doncs, que la idea d'un sepulcre amb les característiques del que després es va construir, entrés ja dins el projecte de construcció del mateix monestir⁴³.

Un cop més, trobem repetits alguns dels gests simbòlics de les anteriors ocasions. La cerimònia hauria d'estar presidit per cent religiosos a qui correspondria fer el trasllat de les restes i celebrar misses i altres oficis divins. Altra vegada es va escollir el número cent, el mateix nombre que haurien d'assistir a l'acte, entre familiars i altres persones que els marmessors volguessin convocar. A tots ells se'ls hauria de proveir de menjar i beure. Per la cerimònia s'utilitzarien els draps de llana, fil i brocats d'or que ja havien servit en les cerimònies anteriors i que, posteriorment serien entregats a l'església del monestir. A partir de les aleshores, la seva memòria s'hauria de perpetuar a través dels aniversaris fundats a diferents esglésies de la ciutat, però fonamentalment, a través dels resos periòdics de les monges que assegurarien el benestar de la seva ànima i la dels seus, al llarg dels temps.

Tot aquest ritual que abraçava no només el moment de la mort i l'enterrament, sinó un període llarg, "tempus mortis", estava carregat d'un simbolisme molt precís i estès: els draps litúrgics i les vestimentes negres de dol dels parents i assistents a l'acte; la presència de pobres en tots els actes -a qui se'ls havia de subministrar caritat-; el menjar i les lluminàries. Les disposicions al respecte de la reina es van complir fidelment, segons es desprèn del *Llibre de la Marmessoria*⁴⁴ que aporta

⁴³ AMP, *Llibre de Privilegis*, P/15; ff. 27-32v; Perg. núm. 999; Lligall núm. 124.

⁴⁴ AMP, *Llibre de la Marmessoria de la reina*. 1364. T/5.

detalls interessants sobre com es van dur a cap els actes.

Entre les despeses ocasionades per la cerimònia de l'enterrament, s'hi troba l'adquisició de dues caixes dins les quals s'hi havia de dipositar el cos de la reina. Igualment es van adquirir diverses peces de tela de seda negra i draps daurats per decorar l'església, als que s'hi van fer brodar diverses senyals i s'hi van cosir orles. A més d'aquestes teles es van llogar un mantells negres, anomenats de Sant Daniel, que van portar les dones de la família de la reina i que van tenir amb elles durant vuit dies. Aquestes companyes anaven vestides amb teles de sac negra i d'altres vestimentes d'estamena, també anomenada de sant Daniel. Consta també l'adquisició d'altres vestimentes de "bruneta negra" per vestir tot el seguici de la reina: les dones de companyia, els oficials majors, els capellans, els fills de cavallers i els cambrers. També als marmessors i parents de la reina que havien d'assistir a les exèquies: Jaume March i el noble Guillem Ramon de Montcada entre d'altres, se'ls va subministrar aquestes vestimentes de "bruneta".

Per la il·luminació de la cerimònia es van adquirir seixanta brandons de cera al candelero Guillem dez Colell de Barcelona, i cent més, a Guillem Gibert de la mateixa ciutat que van ser pintats de color negra. Amb la cera que va sobrar del moment de l'enterrament, es van confeccionar els brandons que es van utilitzar per la cerimònia de l'aniversari, als que s'hi afegien les cent candeles que duïen els pobres.

La llum de les candeles i els ciris tenia un significat més enllà del de la pròpia il·luminació del recinte, es tractava del símbol de la llum vertadera, la llum de l'església, que havia d'il·luminar l'ànima en el seu camí cap el més enllà, d'aquí que Elisenda disposés el major nombre possibles de candeles pel moment del seu enterrament. Aquestes l'haurien d'acompanyar des del moment en que entrés en estat de vetlla, moment en que el "ciri dels moribunds" il·luminava l'encomanament de l'ànima a Déu, fins al definitiu trasllat del seu cos al túmul.

Al costat dels pobres que portaven les candeles, el dia del primer aniversari van acudir a la cerimònia diversos familiars de la reina que el llibre de la marmessoria va anotar:

E foren l'infant en Ramon Berenguer e la comtessa similiter; e la infanta de Portugal; e la infanta de Cicilia, comtessa d'Ampuries; e la infanta d'Aragó, domna Joana; e l'archebisbe de Càller; lo bisbe de Barcelona; e lo bisbe de Lleida; e lo bisbe d'Elna; e lo bisbe de Girona; he .C. homes d'orde entre frares menors, predicadors, carmelites, agustins e de la Mercè, e molts d'altres rics homens, cavallers, ciutadans he mullers de rics homes e de cavallers e de ciutadans; he madona de Muntchada e sos fills; en Guillem Ramon de Muntchada, degà de Lleida.

Totes aquestes persones es van quedar a menjar, a excepció dels bisbes de Lleida, Girona i Elna que se'n van tornar. En total a l'àpat hi van assistir 500 persones. La insistència en subministrar menjar als que assistien a les diferents cerimònies fúnebres no es devia només al fet que la llunyania del monestir respecte de Barcelona ho obligava, sinó que formava part del propi cerimonial. En molts testaments de l'època s'hi poden trobar els donatius per menjars als assistents i, sobretot, als pobres, que a més de constituir actes de caritat, es convertien en una mena de ritual en el que alguns hi han volgut veure el substitut cristianitzat dels antics àpats funeraris romans⁴⁵.

45

Gomez Nieto, 1991: 64. Equip Broida, 1989: 463-475

5. Els trets de la seva personalitat

La personalitat d'Elisenda va sorgint a través dels diferents escrits que coneixem d'ella. Res en sabem abans del seu matrimoni amb el rei Jaume, tot i que es pot intuir que la seva formació es va efectuar sota la tutela del seu germà Ot, hereu del clan Montcada; formació que es va perllongar força temps, si atenem que ja voltava la trentena quan es va casar. El seu tarannà, doncs, s'havia de veure influït per la preponderància social i política que la família havia gaudit des de sempre, augmentada per les relacions personals que unien a Ot amb el rei, el que porta a pensar que Elisenda no es devia trobar massa allunyada dels cercles oficials de la cort.

Pel que podem deduir de l'etapa en que va viure amb el rei a la cort barcelonina, Elisenda va disposar de tots els luxes propis d'una reina, tot i l'austeritat que caracteritzava encara la cort de Jaume II. Les seves estances semblen disposar de les teles de més qualitat, algunes, fins i tot luxoses, i el mateix es pot dir de la seves vestimentes que adornava amb un nombre considerable de perles i pedres precioses. Totes aquestes joies, i els seus objectes d'aixovar, entre la que es trobava la vaixel·la de plata i or, es van traslladar al palau de Pedralbes quan la reina s'hi va instal·lar. L'inventari que es va efectuar d'aquesta nova residència mostra que la reina va guardar amb ella, almenys, una part de les teles que devien haver ornat les habitacions del palau reial. Aquestes peces, no obstant, al moment d'inventariar-se semblen trobar-se guardades en diferents estances el que dona una imatge d'extrema austeritat que podria no correspondre's exactament amb la realitat en que viure. Cal tenir present que, segons el que va disposar la reina, el palau havia de ser enderrocat un cop ella hagués deixat aquest món, i les peces de roba, conjuntament amb la resta d'utensilis i objectes de la casa, inclòs el mobiliari, traslladat al convent. És possible doncs, que la imatge que dona l'inventari sigui la del palau a mig desmantellar, allunyat ja de l'aspecte que devia lluir

habitualment.

També va conservar amb ella, les relíquies i els objectes litúrgics que ornaven la seva capella i totes les joies personals, inclosa una corona que, suposem, es tracta de la mateixa que el rei havia adquirit al germà d'Elisenda, Ot de Montcada, per dotar-la pel seu casament. La reina va guardar aquesta peça fins el moment de la seva mort, deixant unes disposicions molt precises sobre la seva venda.

La descripció de les diferents estances permet observar un conjunt edificat prou rellevant, amb una residència principal, el "palau reial", que disposava de diferents cambres particulars per a la reina i les seves dames de companyia, i d'altres destinades a usos ben definits, propis d'una petita cort. Al costat del "palau" s'hi devien trobar un seguit de residències particulars on vivien els "familiars" de la reina: els cavallers, amb les seves esposes i fills, que també formaven part del personal cortesà. Serien aquestes cases les que la reina va manar enderrocar juntament amb part de les seves pròpies estances.

Sembla doncs que, malgrat que no es pugui dubtar del caràcter auster de la reina, no per això va deixar de portar una vida cortesana no exempta de la sumptuositat que requeria una gran dama, i és que, a diferència d'Isabel de Longchamps que va ingressar en la comunitat que va fundar, Elisenda va preferir viure una vida de retir sense que per això volés deixar de ser considerada com a reina-vídua, i senyora d'un extens patrimoni que dirigia personalment. Les cartes que se'n coneixen mostren que no va viure al marge ni dels afers de la cort, ni de l'administració dels seus béns, entre els que destacava el "seu monestir".

És clar que Elisenda va saber mantenir un prestigi a totes les esferes de poder que li va permetre obtenir tots els beneficis possibles pel seu monestir. Sens dubte disposava d'un sentit pràctic de les finances, que demostra de forma clara en el seu

propi testament quan va disposar que cap dels objectes valuosos, inclosa la seva corona i la resta de joies, fossin venuts immediatament, sinó quan s'hagués trobat el venedor que els adquirís al millor preu. Pel que respecte a la corona, aquesta va ser venuda al vescomte de Cardona per 6.200 sous qui, a més, també va adquirir quatre perles per les que va pagar altres 400 sous.

Aquesta autoritat com a gran senyora la va exercir sobre els homes que tenia sota la seva jurisdicció, tal i com mostra en els diferents requeriments fets als batlles i procuradors nomenats per ella mateixa, per administrar els seus territoris. Aquesta mateixa autoritat l'exercia dins el propi monestir, on va sentar les bases de la seva organització i va abrogar-se certs drets, com el d'escollir les monges que havien de formar la comunitat, que pertanyien a l'abadessa, càrrec exercit per dones de la seva confiança.

Però a banda d'exercir tot el seu poder, Elisenda va mostrar una preocupació real pels membres de la seva família, entre els que hi incloïa la comunitat de Pedralbes i totes aquelles persones que convivia amb ella a palau. Així ho va mostrar al llarg de la seva vida i també, en les seves darreres disposicions. Va intervenir en afers matrimonials per tal d'assegurar avantatges pel seu llinatge i, al mateix temps, afavorir les dones del seu clan. Aquesta darrera idea sembla clara, un cop s'analitza els lligams familiars de moltes de les dones que envolten a la reina a Pedralbes; algunes d'aquestes dones van professar a la comunitat monàstica, d'altres hi mantenien una estreta relació, de manera que entre el monestir i la seva cort personal es va produir un perfecte lligam.

Aquesta idea de solidaritat femenina dins el clan, la va estendre més enllà de la seva família de sang, i es poden apreciar certs trets de la reina que ho demostren. Així es va interessar per dotar algunes dones per aconseguir matrimonis ventatjosos, Guillemona Aragay n'és un exemple, i també es va preocupar de fer

una deixa testamentària a favor de les donzelles a maridar. On també, es pot apreciar aquesta solidaritat femenina és en el fet que diàriament es preocupés de donar almoïna a tretze pobres, justament, del sexe femení. Una dada més, és la seva preocupació per mediar sempre en les relacions, de vegades difícils, entre la petita comunitat masculina de Pedralbes i les monges, per intentar aconseguir el major benefici per aquestes últimes.

Aquesta relació, que es podria dir afectuosa cap els seus, la va estendre a tots els membres més directament relacionats amb ella, dels clans Montcada i Pinós, a més de la mateixa família reial, a qui va recordar en les seves deixes. Igualment va pensar amb totes les persones que havia tingut al seu servei i, a banda, de la quantitat deixada, es va preocupar perquè les seves necessitats bàsiques quedessin cobertes durant un temps després de la seva mort.

Tot aquest comportament es podia deure en bona mida, al caràcter religiós que, sens dubte, la caracteritzava, però tampoc cal oblidar que els seus interessos es movien en una doble direcció. D'una banda, va voler assegurar la seva posició social i el seu patrimoni, d'altra, desitjava obtenir el perdó dels pecats comesos en aquesta vida; objectiu que pretenia aconseguir mitjançant diversos actes de caritat i, sobretot, amb la fundació d'un monestir que tenia com a missió fonamental, pregar per la seva ànima i perpetuar el seu record al llarg dels temps.

Johannes episcopus servus servorum dei Casimirus in christo filius Elendi Regine Aragonum
 Illis in christo salutem et apostolicam benedictionem. Insuper devocionis tue commendantes affectum tuo quo mentem tuam ad exercitia coelestia
 dirigere licet in quo uirgines deo dicunt uterque domino perpetui famulatus obsequia sub regulari observantia esse
 bene accipis lampadibus parentis obsequium in scriptis fundere desideras pariter et docere precationibus tuis quantum con-
 deo personis fauorem benivolam impertimus. Eunc precibus tuis nobis exhibita contemditur de tu ad laudem dei et di-
 um cultus augmentum quiddam arenam terrenam solum ordinis sancti Clare edificare proponis infra Terracenen pro-
 vinciam in loco per tuam licentiam saltem ab hominum habitatione remoto quem dilectio tua hinc a iure tuo pro-
 vincialis adducit hanc in provincia Aragonis convenientem et aptam fore cognovimus ad exercitia. Pro-
 ceptis tuis supplicationibus inclinat devocionem tue fundam infra diebus Terracenen provinciam domum seu domi-
 terium de terra solum de hinc ordinis sancti Clare in loco convenienti iuxta hanc ordinis in provinciali
 arbitrium cum in hac parte consuetudinem eorumque Provinciarum et quorundam Constitutionum continetur non obstat
 libere uterque apostolice volentis presentibus concedimus facultatem. Preterea de die de ordinis sancti Clare de hinc tuo
 remaneat taliter procedas ad de et dandam ordinis ad minus in die de ordinis hinc valeat condere saltem
 tan. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre concessionis infringere vel a sua violatione contumaciter. Si quis
 contra hoc contempserit presumptuosa indignationem omnipotentis dei et beatorum petri et Pauli eius apostolorum
 contra se habentium. Dat. Avinionis. 14. Nonas. Junii. 1368. Anno. Secundo.

CONCLUSIONS

Els testimonis documentals que es conserven apunten cap el fet que la fundació del monestir de Pedralbes va ser una decisió personal de la reina Elisenda. No obstant això, no es tractava d'un gest aïllat sinó que encaixava dins un interès generalitzat entre les dones de la noblesa i la reialesa, pels nous ideals franciscans. Dins la pròpia casa reial es poden trobar d'altres exemples de fundacions de convents de clarisses dels que el rei Jaume no n'era totalment aliè; la seva primera esposa, Blanca d'Anjou, ja havia fundat el convent de clarisses de Vilafranca i el propi rei Jaume es va convertir en un protector de l'orde. Elisenda degué començar a madurar la idea de crear el monestir molt poc temps després de casar-se amb el rei. L'edat avançada del monarca, i el fet de tenir un estat de salut precari, podien haver precipitat la decisió. Un altre factor va poder influir de forma decisiva, el desig d'Elisenda de fundar un cenobi que servis per acollir a aquelles dones del propi llinatge destinades a entrar en religió, alhora que servis de lloc de retrobament per a la resta de familiars del mateix sexe, un cop haguessin enviudat. Aquesta idea sembla que va ser compartida des de ben aviat per altres dones, principalment, del clan Pinós, una de les quals ja va fer una deixa testamentària pel futur monestir abans que aquest es materialitzés.

D'aquesta manera el monestir va adquirir en la ment de la reina una doble finalitat, pietosa i pragmàtica al mateix temps. Si bé la missió primordial era aconseguir que la seva obra li servis per aconseguir la remissió de les faltes que ella o el rei, haguessin pogut cometre en aquest món, l'altra, i no menys

important, era assegurar-se un lloc on residir un cop hagués enviudat, voltada per les dones de la seva família.

La forta personalitat de la reina, que va aconseguir gaudir d'un cert prestigi tant a la cort com entre els cercles eclesiàstics, va determinar les característiques de la nova fundació. La reina es va immiscir de tal manera en els afers del cenobi que són molts els assumptes de la comunitat en els que es pot parlar d'un abans i d'un després d'ella. Un dels aspectes en que la seva presència es va fer més notòria va ser en la configuració del corpus legislatiu que havia de regir la comunitat.

La vida del monestir es va haver d'adequar a un model teòric, malgrat que la seva posada en pràctica es va veure condicionada per la realitat social de la comunitat, generant-se tensions en molts dels casos. Tota la legislació del monestir, pel que fa al període que analitzem, es troba recollida al propi arxiu del monestir, circumstància que permet establir-ne l'evolució. Dins el conjunt normatiu que va regir la vida comunitària es poden definir dos blocs: d'una banda tots els privilegis i concessions eclesiàstiques que van permetre la fundació i consolidació del monestir, i d'altra, la pròpia normativa dictada per la reina Elisenda en forma de Fundacions que tractava d'assegurar el benestar econòmic de la comunitat a canvi dels objectius fixats per ella: la salvació de la seva ànima, amb la qual cosa passava a dictar un seguit de normatives que d'alguna manera podien entrar en contradicció amb el propi esperit de la regla, norma bàsica de convivència de la comunitat.

Tot aquest cos normatiu, al que s'haurien d'afegir les concessions d'origen reial amb les que el monestir va aconseguir un reconeixement institucional, es troba recollit en un seguit de manuscrits i pergamins que permeten conèixer d'entrada, quin era el model teòric al que s'havia de cenyir el monestir en la seva configuració interna. Però a més, a partir de la legislació pròpia del cenobi, s'adivinen els grans moviments que van anar sacsejant l'església durant tot el període de formació de la nova comunitat, moviments dels que no en podia quedar de cap manera,

al marge. Així trobem annex al còdex original de la regla -que sembla va ser redactat expressament pel monestir- una sèrie de cartes franciscanes, alguna d'elles desconeguda, en la que es pot resseguir la polèmica que des de l'inici, havia d'enfrontar la branca masculina i la femenina de l'orde franciscà, a causa de la cura espiritual de les monges, obligació que els frares es resistien a acceptar. Aquesta polèmica, que semblava solucionada al moment de fundar-se Pedralbes, seguia latent sinó en el fons, si en la forma que aquesta cura havia de prendre, i que explicaria en part, el perquè de la fundació i de les relacions que van sostenir les monges amb els frares del "Conventet".

A banda, de les relacions amb els superiors de l'orde franciscà, el seguit de privilegis i concessions papals que va anar rebent Pedralbes, són una mostra eloqüent dels principis divergents que van caracteritzar els governs dels successius papes, al llarg del període que abraça el present estudi, sobre qüestions de cabdal importància per l'esdevenir diari de la comunitat. Durant el seu pontificat, Joan XXII va emetre un seguit de privilegis a favor del monestir que mitigaven la pobresa, tot i que la regla d'Urbà ja havia estat menys rigorosa en aquest punt que les regles anteriors, però a més, permetia un seguit d'excepcions del vot de clausura que contradeien alguns principis de la pròpia regla.

No obstant, aquesta permissibilitat es va veure reduïda de forma dràstica per l'arribada del nou papa Benet XII, que, contràriament a l'anterior, i precisament per fer front a la gran quantitat de prebendes i a la relaxació que ell observava en tots els estaments eclesiàstics, va voler retornar a l'espirit original d'austeritat. D'aquí que molts privilegis de què disposava el monestir es van veure matisats o anul·lats. Això explica que després d'aquest papa s'emetessin de nou algun dels vells privilegis; altre cop, aquells que feien referència a la possessió de béns i a l'exempció de la clausura. Aquest període que caracteritzarà els darrers anys del segle XIV permet imaginar l'ambient que va portar al primer intent de reforma de la comunitat, en encetar-se el segle següent.

Al costat del text reglar i la sèrie de privilegis que venien a constituir el cos principal de la legislació del monestir, i dels que se'n poden trobar paral·lels en d'altres monestirs, Pedralbes conserva una legislació específica, la sèrie d'*Ordinacions* o *Fundacions* emesos per la reina. De les quatre fundacions que va dictar, la segona és la que reflexa d'una manera més completa el pensament i l'actitud de la reina pel que respecte al cenobi. Al costat d'aquesta fundació, un quadernet adreçat, fonamentalment, als frares i, a diferència de la resta de fundacions, desconegut fins ara, constitueix un interessant testimoni de les relacions no sempre fàcils que sostenien les monges amb els frares de la petita comunitat de Pedralbes.

Amb cada fundació la reina feia donació de més rendes a la comunitat que distribuïa segons el seu criteri, alhora que s'arrogava una sèrie de privilegis que, d'entrada corresponien a l'abadessa, prou minvada en la seva autoritat pels dictats de l'orde i la jerarquia eclesiàstica. Així la reina es reservava d'entrada, el dret de canviar tot allò que cregués necessari pel bé del monestir. D'aquesta manera, en vida d'Elisenda la comunitat no va poder disposar d'allò que li era entregat sense autorització expressa de la donant. Un dels punts que més retallava l'autonomia de l'abadessa i la comunitat era el dret que es reservava d'escollir les postulants i els beneficiats de l'església, fet que entrava en clara contradicció amb el que estipulava la regla. Només després de la mort d'Elisenda l'abadessa va poder exercir el seu càrrec amb plena autoritat.

A partir d'aquest moment s'enceta un nova etapa en la vida del cenobi, caracteritzat a nivell normatiu per la quasi absència de nous textos. Es podria dir que a tots els nivells, també en el legislatiu, el monestir va anar configurant-se durant l'etapa en que la reina hi va viure al seu costat, posteriorment, s'entra en un període d'assentament i consolidació, al mateix temps que es gestaven els problemes que esclatarien a començament del segle següent.

La normativa, en aquest cas les *Ordinacions* de la reina, va ser un fidel reflexa de la realitat del cenobi pel que respecte a la configuració i administració del seu patrimoni. Com hem vingut dient, va ser gràcies a la figura de la reina que el monestir va ser objecte d'un bon nombre de donacions i d'exempcions fiscals i, va ser també, gràcies a ella, que va obtenir dels papes el privilegis que sancionaven la legalitat de la possessió d'aquells béns. Per tant, també pel que fa a l'economia del monestir es poden distingir dos períodes molts clars: El primer, que abraçaria des del moment de la fundació fins el moment de la mort de la reina l'any 1364, i un segon, que s'enceta en aquell moment i que segueix vigent al moment en que donem per finalitzat el nostre estudi l'any 1411.

Durant la primera etapa, la reina, en tant que fundadora, va anar dotant el monestir de rendes. És el moment en que es crea i configura el que serà el patrimoni del monestir. És en aquesta primera etapa que apareixen, al costat dels esmentats textos normatius, els primers manuals i capbreus que recullen els beneficis obtinguts pels cobraments de diferents rendes de les terres sota la seva jurisdicció. És difícil, però, poder a terme un estudi detallat de l'administració i distribució d'aquestes rèdits atès que no es troba encara cap manual específic que ho reculli; d'altra banda, es desconeixen la major part de les compres i el seguit de despeses generades per la comunitat en aquella primera etapa.

Contràriament, el segon període es caracteritza més, no per l'augment del patrimoni sinó per la consolidació d'aquest. Els privilegis i concessions reials que s'emeten tenen com a finalitat ratificar tot allò que el monestir ja havia obtingut amb anterioritat. És també en aquest moment, que s'observa que el cenobi comença a intervenir en el mercat de capitals a llarg termini: censals i violaris el que li permet obtenir grans beneficis i el converteix en un dels principals creditors del consistori barceloní i de la pròpia corona. Paral·lelament el llibres de comptabilitat augmenten en nombre i es diversifiquen,

en consonància a una economia més consolidada i complexa. Aquest fet permet obtenir una informació no només dels ingressos del cenobi sinó de les despeses i de l'administració d'aquest patrimoni. És el moment en que, al costat de les sèries de manuals de rendes d'algunes possessions com Sarrià, es comencen a redactar els primers *Capbreus Jurats* (1409) on es recullen tots els drets i possessions sobre el lloc. També apareixen com a conseqüència de les noves activitats del cenobi, els primers llibres de violaris i censals (1387-1392). Però tal vegada, pel nostre objectiu de conèixer la realitat interna de la comunitat, són els llibres de *Cauteles* els que aporten una informació més interessant. Tot i haver-se perdut el primer d'aquests manuals, se'n conserven d'altres que comprenen l'exercici 1408-1409 i el dels tres anys següents. La informació que proporcionen aquests llibres, juntament amb un nou tipus de manual notarial nomenat *Altre Manual*, permeten conèixer les adquisicions i despeses de la comunitat, i com aquesta es va organitzar internament per administrar i distribuir aquestes rendes per a fer front a les necessitats més quotidianes. A partir d'aquest moment es poden realitzar estudis comparatius de les entrades de beneficis i les sortides, de manera que es pot establir d'una forma força aproximada, el balanç econòmic del monestir en aquestes dates. Sembla força clar que, tot i els elevats ingressos que obtenia el monestir de les seves possessions territorials, als que s'hi afegien els drets de caire senyorials gravats sobre bens mobles i immobles i els habitants d'aquests territoris, la major part dels beneficis els va obtenir de les inversions fetes en censals i violaris. Si comptem les despeses i les entrades registrades en els llibres, es pot dir que el monestir obtenia cap a les darreries del segle XIV un beneficis nets que equivalien a la meitat dels seus ingressos.

Un dels aspectes que ja es podien entreveure a través dels textos fundacionals de la reina, i que a través dels llibres d'economia se'n poden obtenir més detalls, és el de la relació que les monges van sostenir amb els frares franciscans, tant del convent de Barcelona com de la mateixa comunitat de Pedralbes. També en aquest punt es pot apreciar un canvi entre els primers anys de vida de la comunitat i les darreries del període que analitzem.

Tot i que s'hagi fet notar l'existència de les esmentades cartes que feien al·lusió a la controvèrsia sorgida entre les monges i els frares franciscans, no sembla que el fet afectés negativament a la relació que les dues comunitats van sostenir en els primers anys. Es pot constatar al costat de l'abadessa i la reina, en tots aquells actes de rellevància de la comunitat, la presència constant de frares vinguts del convent de Barcelona. Actes de tipus econòmic, com el reconeixement de la tasca feta pels procuradors del monestir, o com a delegats de les monges per cloure certs negocis. No obstant, el seu paper principal sembla que va ser fonamentalment, de caire espiritual. Els frares vinguts de Barcelona, inclòs el propi ministre provincial, o el guardià del convent en lloc seu, van ocupar el paper de consellers de les monges, no el de confessors que corresponia als frares assentats a Pedralbes, però sí de predicadors. Eren reclamats per solemnitzar i predicar en les festes més importants de la comunitat i per oficiar certes cerimònies religioses, com l'enterrament de les monges. També els corresponia a ells exercir de mediadors en els conflictes sorgits entre les monges i els frares del "Conventet", com va posar de manifest la pròpia reina al sol·licitar el seu consell abans de redactar un nou text precisament, per pal·liar aquestes discrepàncies.

La relació amb els frares sembla ser cordial fins a les darreries de segle, moment en que el paper del papat, tradicionalment, favorable a les monges en els seus conflictes amb els frares, va variar de forma substancial, per requerir el suport, justament, d'aquests últims, per imposar la seva autoritat a les monges, que gaudien d'una llibertat excessiva segons el seu paper i la dels

contemporanis. A partir d'aquell moment, es quan trobem que els frares exerciten els drets que els pertocaven com a "Visitadors" i reformadors de les monges. Amb anterioritat, només després de promulgar-se les constitucions del papa Benet, que igualment imposaven un seguit de restriccions i obligacions a les religioses, es té constància de la presència d'un fra menor, el ministre provincial, en funció de visitador. D'haver-se produït més visites al llarg dels anys següents, no sembla que aquestes haguessin comportat cap reforma substancial, el que podria explicar que no se'n trobin testimonis a l'arxiu. L'intent de reforma que es va encetar el 1406 donava un gir a la situació de bones relacions amb els frares que sembla que a partir d'aquell moment, van ser més tenses.

D'altra banda, pel que respecte a la convivència entre els frares del "Conventet" i les monges, es pot observar que van ser difícils durant tot el període que analitzem; hem de tornar a fer esment un cop més, del text emès per la reina l'any 1345 que ho testimonia. El problema subjacent, era el de la subordinació d'aquests frares respecte a l'abadessa i les monges, a les que havien de donar assistència espiritual, celebrant tots els actes litúrgics que elles, en tant que dones, els hi estava vedat. A banda d'això, no els hi estava encomanada cap altre tasca, ni tant sols els trobem exercint funcions d'administradors de rendes, que si solien efectuar els preveres que vivien amb ells. Malgrat aquesta diferència, la dependència de frares i preveres respecte a les monges era idèntica. L'acte de reconeixement de senyoria que els preveres feien a l'abadessa en prendre possessió d'un benefici, n'és una mostra eloqüent. La comunitat de religiosos i preveres de Pedralbes restava sota la plena autoritat de l'abadessa, tot i que els frares, en última instància, havien de respondre a les ordres dels seus superiors franciscans; era aquest darrer aspecte, i el fet de professar una regla diferent de la de les monges, que no es pot parlar a Pedralbes d'un veritable "monestir doble", com el de Fontevrault, tot i que en molts aspectes, així era.

També cap a les darreries de segle es poden observar certs conflictes entre els preveres i les religioses de Pedralbes, provocats pel fet que aquests es van apropiari de drets, com el de les capellanies, que corresponien a l'abadessa. En aquest cas, el papat es va posar de banda de les monges, confirmant tots els seus drets.

En contraposició al paper predicador que exercien els franciscans, els monestirs de monges clarisses, i amb això no diferien de les de la resta de comunitats femenines, tenien com a objectiu servir de mitjancers entre els homes i la divinitat. S'exigia per tant, que les dones allà recloses portessin una vida dedicada a la contemplació i al rès en favor de la societat. D'aquesta manera, el monestir quedava tancat en si mateix, fet que justificava la possessió de rendes per a garantir-ne la supervivència. Però tot i el seu aïllament, el monestir va sostenir un seguit de lligams amb la societat que es van intentar potenciar mitjançant un sèrie de indulgències adreçades als fidels que acudissin al monestir en determinats festivitats.

Els lligams que el monestir va establir amb la societat laica van ser de dos tipus: d'una banda, econòmics, d'altra espirituals. Els nexes que unien econòmicament el monestir amb els habitants sota la seva jurisdicció eren evidents i no sempre exemptes de tensions. Tot i que els llibres que registren les rendes de les grans possessions del monestir com Sarrià o Piera, no deixen entreveure conflictes en el cobrament dels censos i delmes, d'altres documents es fan ressò de la resistència de certs vassalls a pagar determinats drets. Els vincles econòmics es van estendre més enllà de les terres sota jurisdicció senyorial mitjançant l'establiment de censals i violaris a particulars; d'altres menys afavorits, es van veure obligats a empenyorar algun dels seus béns al cenobi a canvi de quantitats menudes de

diners.

En la mesura que el monestir constituïa una peça més de l'engranatge feudal sobre el que se sostenia part de la seva economia, es va convertir en escenari de les representacions simbòliques del sistema. Tot i que disposem de pocs exemples, la documentació ha deixat testimoni d'alguns d'aquests gests simbòlics que es van celebrar al monestir. L'un implicava directament la comunitat, es tractava del reconeixement de senyoria dels homes i dones de Sarrià a l'abadessa. En l'acte es pot identificar part del simbolisme ritual en el que el vassall ret homenatge al seu senyor, en aquest cas, l'abadessa. És interessant destacar de la cerimònia el fet que, tot i que la destinatària última de l'homenatge fos l'abadessa, aquesta només podia rebre el senyal de part de les dones, mentre que els homes ho feien al procurador del monestir que actuava en representació d'aquesta. Si analitzem amb detall la significació de l'*osculum*, l'acte del petó als llavis, ens adonem que en aquell moment, vassall i senyor es col·loquen en un pla d'igualtat que, difícilment es podia donar entre un home i una dona, tot i que aquesta fos, efectivament, la senyora.

L'altra acte de singular importància que va tenir lloc a l'església del monestir, el va constituir la investidura de cavaller de Jaume March, feta pel rei Pere. Si el document és valuós en si mateix per la riquesa de detalls sobre el ritual de la cerimònia, interessa especialment, pel fet que destaca la importància que es donava al monestir com a centre de vida social, conseqüència, sens cap mena de dubte, de la presència de la reina a Pedralbes. El prestigi que l'opinió de la reina tenia en els cercles de la cort es va posar un cop de manifest a través de la declaració de Jaume March que va voler rebre l'opinió de la reina abans d'acceptar l'honor que el rei Pere li concedia. El document, del que malauradament, no se'n conserva cap còpia al monestir, aporta també, algunes dades sobre l'espai físic i les activitats dutes per la reina al seu palau de Pedralbes.

Tots aquests lligams amb l'exterior havien d'incidir en un augment de la devoció envers al monestir. És un fet generalitzat que a mesura que el paper socio-religiós dels monestirs femenins es consolidaven en el seu entorn, les seves esglésies eren objecte de donacions que testimoniaven una devoció cada cop més creixent. El monestir de Pedralbes, no obstant, tenia un condicionant que provenia de les característiques de la seva fundació: el seu objectiu primer era pregar per les ànimes dels seus fundadors, i a diferència de la majoria d'esglésies, tots els beneficis instituïts restaven sota l'autoritat de la reina primer, i l'abadessa després, el paper fundacional dels laics quedava doncs, restringit. Tot i això, en el decurs del segle es van anar fundant alguns beneficis si bé per persones molt properes al propi monestir.

El paper espiritual del monestir doncs, quedava una vegada més mediatitzat per la personalitat de la seva fundadora. El *Llibre de Misses* i el de *Defuncions* són uns testimonis claus per esbrinar en quina mesura el monestir va aconseguir arrelar en la fe popular. De l'anàlisi de les misses d'aniversari fundades al monestir es dedueix que la majoria de persones que van pensar en el monestir perquè servis de mediador en favor de la seva ànima, eren monges de la mateixa comunitat. Al seu costat es troben alguns preveres igualment relacionats amb el monestir o amb les esglésies que es trobaven sota el seu patronat. Entre les persones laiques es pot observar un fort percentatge de dones per sobre dels homes, amb un clar predomini de les classes socials elevades. El llibre de defuncions aporta noves dades que amplien les facilitades pel llibre de misses, en allò que fa a l'espectre social dels laics. Tot i que la seva majoria eren dones, entre els homes es pot apreciar una major diversificació social ja que, els "ciutadans" es troben per sobre dels nobles a l'hora de pensar en el monestir en el seus donatius testamentaris, contràriament al sexe femení on, quasi exclusivament, segueixen sent nobles. No es pot deduir només per això que les classes més populars no s'identifiquessin de cap manera amb el monestir, ja que els llibres utilitzats només recullen les fundacions de

misses i les deixes testamentàries, a l'abast, només, de certes classes socials; però el que és un fet inqüestionable és que tot i que algunes persones de les classes populars haguessin demostrat alguna preferència envers el monestir, no en van deixar quasi record en la comunitat. És possible que els fidels de Sarrià que mantenien més contacte amb el monestir hi tinguessin alguna relació però, a l'hora de la mort, quan en podien haver deixat testimoni, es devien decantar per la seva parròquia en la que es trobaven enquadrats i en el cementiri de la qual reposaven els seus avantpassats.

Els llibres esmentats i els testaments que es pogut consultar fan concloure que la majoria de persones que es van relacionar amb el monestir per motius estrictament religiosos, van ser dones i entre aquestes destacaven de forma significativa, les monges del propi cenobi, seguides per les dones de la noblesa i homes pertanyents igualment a la noblesa i a les classes benestants. Contràriament, tot i algunes excepcions trobem a faltar més religiosos que es recordessin del monestir en les seves últimes disposicions, ni tant solament els preveres i els frares del "Conventet". Per tant, la major part de les funcions religioses dutes a terme al monestir eren oficiades a favor de la pròpia comunitat, d'algun membre en particular o del seu conjunt, o bé per als fundadors o algun altre benefactor.

Aquest públic "selectiu" podia haver condicionat el tipus de religiositat que es visqués a Pedralbes, però, contràriament, al què es podria esperar, no sembla que les formes d'expressió que hi constatem estiguin tant allunyades de les manifestacions pròpies d'altres capes socials; sinó que, fins i tot, s'hi poden trobar certs trets que semblarien propis de la fe més popular.

És a través de les institucions de beneficis, llegats i altres institucions pietoses que es pot conèixer les diferents formes d'expressió religiosa que van prendre cos al monestir al llarg dels anys que analitzem. A l'església de Pedralbes se celebraven una sèrie de festivitats pre-establertes que corresponien a les

oficials, designades per a tot el conjunt de l'església catòlica, a més de les particulars de l'orde franciscà, que se cenyien a les festivitats dels sants fundadors. A aquestes hi afegia les celebracions pròpies del monestir que demostraven una especial veneració per la verge, els apòstols -en lloança dels quals es va fundar una confraria-, i alguns sants, entre els que es trobaven determinades santes. Però no era en aquestes festivitats oficials on es poden trobar les devocions més íntimes sinó en les donacions i fundacions particulars.

La majoria de les monges que, com hem vist, van ser les que de forma més nombrosa van fer deixes al monestir, pretenien dos objectius: d'una banda, enaltir la glòria del senyor, i d'altra, com tots els fidels, obtenir la salvació dels seus pecats i la gràcia de la vida eterna. Les seves almoines anaven en aquest sentit i consistien en objectes de culte per a magnificar l'església i, més concretament, l'espai del cor, el lloc més reservat, on duïen a terme les seves pregàries particulars. Les deixes de diners, que s'havien de convertir en almoines o pitances pels necessitats, pretenien aconseguir ser, sempre, recordades mitjançant les oracions que haurien d'efectuar els beneficiats i, d'aquesta manera, veure salvada la seva ànima.

La verge, que havia aconseguit a partir del segle XII arrelar en la devoció popular gràcies a sintetitzar totes les virtuts que la convertien en un model apte per a tothom, simbolitzava a Pedralbes la mare-verge. La seva iconografia es troba representada en molts indrets del monestir, en les claus de volta que es desenvolupen al llarg del temple, adquirint la màxima expressió en la clau de volta del presbiteri on la verge apareix coronada; la mateixa representació es troba al centre de les pintures encarregades a Ferrer Bassa que decoren la primera capella del claustre, la particular de l'abadessa Francesca çà Portella. El rei havia estat qui havia imposat la dedicació del monestir a la verge però el seu culte va ser magnificat per les monges que veïen en ella l'exaltació de la virginitat. Com a contrapunt, una segona advocació va gaudir de gran prestigi, la

de Maria Magdalena, la santa considerada per l'església oficial com l'antítesi de totes les virtuts que ornaven a Maria.

L'advocació d'aquesta santa va cobrar nova força al llarg del segle XIV, començant a ser rehabilitada i enaltida per personatges de tanta categoria moral com la clarissa sor Isabel de Villena. Ja en anterioritat a què l'esmentada clarissa en fes una encesa defensa en la seva obra *Vita Christi*, dient d'ella que es tractava d'una "gran dona", a Pedralbes la seva figura gaudia de prestigi. Entre els llibres que es troben inventariats a la biblioteca del monestir l'any 1364, dels set volums dedicats a les vides de sants, un ho era a Maria Magdalena. El seu culte no va ser patrimoni exclusiu de les monges, o de les dones laiques, com la seva figura podria fer suposar, sinó que també els homes van compartir la seva devoció, així el fundador del benefici dels 24 ciris, en aquest cas, un home, va manar que aquests cremessin davant l'altar major durant les quatre festivitats importants del monestir, i per la festivitat de santa Maria Magdalena, el que equivalia a equipar el rang del seu culte a les de les més altes celebracions.

El *Corpus Christi*, va ser l'altre gran devoció manifestada pels fidels del monestir que va prendre diferents formes d'expressió. L'Eucaristia era per a les monges l'únic moment repetible, de plena comunió amb Déu, sense intermediaris. Aquesta mística ja constatada entre les monges del monestir alt-medieval de Helfta, va ser molt apreciada pel mateix fundador de l'orde, sant Francesc, qui la va recollir i transmetre a Clara, convertint-se aquesta última en patrona de l'Eucaristia; és amb aquests símbols que se la representa en la majoria dels casos. La custòdia, com a recipient que conté el Cos de Crist, va ser un dels objectes més valorats per les monges en fer les seves donacions al monestir. El seu culte es duia a terme al Cor, el lloc més privat, però adquiria una especial rellevància durant la celebració del *Corpus*, moment en que es duia a terme una processó tot al voltant del claustre, per la que eren requerits diversos frares del monestir de Barcelona, que van necessitar d'una

dispensa papal per entrar a la clausura.

L'enlairament del Cos de Crist representava un moment crucial en el que Crist es manifestava en tota la seva reialesa el que el feia més humà i comprensible pels fidels. Aquest caràcter més popular de la fe prenia altres formes constatades al monestir a través de les lluminàries i més concretament, del ciri que s'encenia al moment de l'elevació del Cos de Crist. S'entrava amb aquest simbolisme en el terreny que llindava entre la fe i la superstició. Les lluminàries no només envoltaven la representació de Crist per fer-lo visible als creients, sinó que simbolitzaven la llum de la fe que havien de cremar en determinats actes de la vida i durant el ritual de la mort. Aquesta devoció, molt estesa en el món rural, ha estat constada també, entre les capes mitges de la societat urbana, el grup dels mercaders. A través dels testimonis que se'n troben a Pedralbes, es pot observar com dins els propis cercles eclesiàstics i les capes benestants, aquesta devoció es manifestava amb igual intensitat.

Al costat de les lluminàries, les misses pels difunts, ocupaven aquest espai fronterer amb l'heterodòxia. Si l'església acceptava el ritual de les misses, ofertes de forma periòdica a favor de l'ànima dels difunts, i compartia el desig d'aquest per fer oficiar el màxim nombre d'oficis, pel major nombre de religiosos, en canvi no acceptava certs tipus de misses com les de sant Amador o el Trentenari que qualificava de superstició. No hem trobat a Pedralbes aquest tipus d'aniversaris, tot i que el nombre de misses acumulades eren considerables segons les disponibilitats econòmiques del finat. No per això es pot concloure que els fidels de Pedralbes es trobaven allunyats de tota superstició i així, al costat del culte a les relíquies dels sants -el cos de santa Bàrbara sembla que va gaudir de gran consideració a través de la reina-, es troba l'existència al monestir d'una banya de rinoceront, presumiblement, d'unicorn, que seria més tard reclamada pel rei Martí, molt donat a aquest tipus de creences. Si bé el culte a la banya d'unicorn encaixava bé amb l'exaltació a la virginitat pròpia d'un monestir femení,

no deixava de constituir una mostra clara de pervivència de les creences més ancestrals en les devocions populars, però que tal com mostra Pedralbes, també es trobaven arrelades en les capes altes de la societat.

Des del moment de la fundació la comunitat de Pedralbes va anar augment el nombre dels seus membres fins arribar a la data crítica del 1348. Entre els mesos de juny de 1348 i el 7 de juliol del 1350 van morir un total de 18 monges que representava un 25% del total de la comunitat. La major de les defuncions es van produir, només, entre els mesos de juny i setembre del primer any esmentat. Una donació testamentària feta de forma individual a cada una de les monges, ha permès identificar els anys concrets en que es van produir aquestes morts, que fins al moment havien passat desapercebudes, anotades al *Llibre de Defuncions*, entremig de la resta que s'havien produït els mateixos dies però en anys diferents. El monestir doncs, no va quedar al marge de l'epidèmia de pesta negra, que, a més de les monges, sembla va afectar també, algunes de les persones nobles que van voler ser enterrades a l'església de Pedralbes. El nombre de monges, però, es va recuperar ràpidament fins arribar a comptar amb una mitja de vuitanta persones cap a les darreries de segle.

El *Llibre de Defuncions* constitueix el registre més complet per a conèixer el nombre real de persones que van viure a la comunitat entre 1327 i 1447, anys que recull el volum. Del total de les dues-centes cinc monges, la data de defunció de les quals s'hi va anotar, hem pogut reconèixer un total de seixanta-vuit llinatges que han evidenciat que, malgrat el que tradicionalment, s'havia suposat, la comunitat de Pedralbes acollia un percentatge més alt de dones provinents dels estaments urbans que de l'aristocràcia. Entre les primeres s'hi poden trobar representades totes les categories socials però amb un clar

predomini de les classes benestants: Mercaders i "Ciutadans Honrats". Cal tenir present, en la línia apuntada per Dufourq, que l'existència dels "Ciutadans Honrats" com una categoria diferenciada, és problemàtica. Atès que en cap cas hem pogut constatar que en referir-se al pare de la monja se l'esmenti com a tal "Ciudadà Honrat", només hem comptat com a membres d'aquesta categoria a aquelles monges que pertanyien a famílies molt reconegudes, alguns membres de la qual havien estat, fins i tot, consellers de la ciutat de Barcelona. Tot i això, les dades registrades a Pedralbes, incideixen amb l'apreciació de l'autor, i en cap cas queda clar que els progenitors de les monges no es poguessin haver dedicat també, als negocis, com altres membres coneguts de la mateixa família, amb la qual cosa la barrera amb la resta de monges provinents de la mà mitjana, mercaders fonamentalment, apareix difusa.

El fet que es constata és que les religioses provinents de l'oligarquia ciutadana constituïen el percentatge més elevat del conjunt de la comunitat per sobre, de les monges d'origen noble. Les dades apunten al fet que, malgrat el que es podria esperar en tractar-se d'una fundació reial, Pedralbes, no va tenir als primers anys de la seva existència, un caràcter tant marcadament aristocràtic com d'altres monestirs de la mateixa època. El fet no és tant estrany tractant-se d'un monestir de clarisses la finalitat original dels quals havia estat el de constituir comunitats per a les filles dels ciutadans enriquits, va ser a mesura que la corona es va interessar per l'orde que es va anar produint el procés d'aristocratització.

Pedralbes, va patir un procés similar al d'altres monestirs, malgrat sostenir unes característiques pròpies donat el caràcter de la seva fundadora. Si s'analitza amb deteniment la filiació de les monges que van formar part de la comunitat al llarg d'aquells primers anys, es pot observar que totes elles eren familiars o "domèstics" de la reina, o bé eren filles de famílies que mantenien un estret contacte amb la cort, o el seu ingrés venia propiciat pel fet de disposar d'una parenta que ja

havia professat al convent anteriorment. Aquesta circumstància va comportar que dins la comunitat es formessin una sèrie de cercles familiars que, al mateix temps, es constituïen en centres de poder, els membres dels quals ocupaven els llocs més destacats de l'organigrama intern.

Es constata un primer nucli format per aquelles monges més properes a la reina. És aquí on es pot observar que en formaven part totes les dones d'origen noble de la comunitat que, a la vegada, estaven emparentades amb la reina per línia matrilineal, a través del clan Pinós. Tot i que també, es pot trobar alguna Montcada, van ser majoritàriament les d'origen Pinós, les que semblen haver compartit des d'un origen amb la reina, el desig de disposar d'un lloc on retrobar-se elles mateixes, o ingressar alguna de les seves filles. Aquest desig va ser igualment, recolzat pels membres masculins del clan, alguns dels quals també van voler ser enterrats al nou cenobi, o el van fer objecte de les seves donacions. Els successius enllaços de la família Pinós amb d'altres llinatges de l'alta i petita noblesa va motivar que entre aquest primer cercle s'hi puguin trobar membres de diferents famílies, i fins i tot, alguna religiosa provinent de la burgesia enriquida que havia estat ennoblida, tal era el cas d'Isabel March.

Pel que respecte al motiu que induïa a certes monges a ingressar a la comunitat, cal destacar la dificultat per poder determinar aquells casos en que l'ingrés es va poder fer per lliure elecció, i moguda per sentiments exclusivament religiosos, malgrat aquest fet es pugui intuir en determinats casos. Són, comparativament, pocs, els documents d'ingrés de novícies que posseïm, i en tots els casos es tracta de donacions per part dels pares, germans o tutors. En totes les ocasions es vol deixar constància del desig que l'oblata pogués ingressar a la comunitat per aconseguir

l'aurèola de gràcia que proporcionava la virginitat i el servei a Déu, a través de l'exemple de vida de sant Francesc i santa Clara. Aquest era en tots els casos, la voluntat manifesta dels donants, però difícilment es pot deduir el pensament de la novícia, més quan aquesta era de curta edat. En els pocs documents d'ingrés en què s'especifica l'edat d'ingrés, es pot observar que la majoria de novícies no arribaven a l'edat mínima per professar, estipulada en els dotze anys. En tots aquests casos, la postulante va ser ingressada pels seus pares, de vegades un cop vidu un dels dos, i en altres pel germà que, significativament, actuava representat per un tutor donada la seva minoria d'edat. Aquest darrer detall és una mostra que l'entrada d'una novícia al monestir podia ser la solució per a algunes famílies que veien així la manera de poder "col·locar" bé algun dels seus membres femenins, que podia haver resultat un problema en cas de no aconseguir un matrimoni avantatjós. No es pot descartar el fet que algunes de les nenes ingressades pels seus pares respongués a la voluntat expressa d'entrar algun dels seus membres en una institució religiosa, moguts pels seus sentiments pietosos. Aquest sentiment, profundament arrelat en l'home medieval, podia també haver estat la causa que portés a ingressar a la comunitat de Pedralbes, a algunes dones un cop vídues. En els pocs casos que hem pogut constatar aquest fet, donada la bona situació econòmica de què semblen gaudir aquestes dones -posem l'exemple de la noble Constança de Cruïlles, o la de la vídua d'un notari, Francesca Arnau- és possible pensar en una voluntat pròpia a l'hora de decidir ingressar. Tot i això, tampoc es pot descartar que aquestes mateixes dones ho fessin mogudes per una situació d'inseguretat i per un sentiment de por a la soledat.

El monestir de Pedralbes, concebut d'entrada com un lloc on es van reunir determinats clans familiars, i donada la bona situació econòmica de què gaudia la comunitat, va poder facilitar a algunes monges una certa realització personal. El fet venia potenciat per la possibilitat de què disposàvem les religioses de seguir gestionant els seus propis recursos, malgrat que la

legislació vigent era clara al respecte, i prohibia de forma taxativa, la possessió de qualsevol bé en particular. No hi ha dubte, que la propietat dels béns de les monges passaven al comú del monestir al moment de professar, però sembla que les religioses podien seguir controlant aquest béns de forma particular, sempre sota el vist-i-plau de l'abadessa. Aquesta circumstància comportava que els lligams de la monja amb l'exterior no es trenquessin totalment, i no són rars els casos en que una monja intervé amb d'altres parents, en alguna causa que afectava el patrimoni familiar.

Tampoc la família es podia desentendre totalment de la monja quan aquesta ingressava a la comunitat ja que, tot i que la reina havia dotat suficientment al monestir perquè hi ingressessin un nombre determinat de monges sense cap mena de dot -disposició ratificada i ampliada en el seu nombre, pel papa Benet-, en tots els casos que ha estat possible analitzar l'ingrés d'una novícia, aquesta va entrar acompanyada d'una dot de diners vitalícia, en forma de violari. El pagament d'aquesta dot al llarg de tota la vida de la monja, podia arribar a provocar tensions familiars. La situació empitjorava quan els pares morien i la dot havia de passar a ser pagada per un germà, o quan un dels dos progenitors enviudava i es tornava a casar, en aquest cas, es pot constatar que les relacions de la monja amb la nova família solia ser problemàtiques. Amb tot, es troben, també, casos, en què els lligams afectius són evidents i es vol deixar constància expressa de la bona relació familiar o de l'agraïment pels serveis prestats per alguna de les dues parts.

Tot i que i, també, es trobin exemples de bones relacions entre germans de diferent sexe, o entre tia i nebot, sembla innegable que es produïa una mena de solidaritat femenina. Aquest fet és constatable en alguns casos, a través de l'herència que algunes monges rebien de la part corresponent a la dot d'esponsalici de la seva mare. Tot i que en ingressar, la novícia solia fer renúncia explícita al dret de cobrar la seva part de legítima de l'herència paterna, la mare se solia recordar de la filla en el

seu testament, deixant-li part dels seus béns particulars.

També se solia donar el cas que alguna hereva dels béns familiar, decidís fer una deixa especial a la seva germana professa, tot i que aquesta ja hagués rebut el violari d'ingrés. Es pot veure igualment, aquesta relació entre dones en el cas de la noble Maria de Canet que va dotar la seva neboda Stella de Narbona per tal que pogués ingressar al monestir. Es poden trobar encara d'altres exemples que indiquen que, efectivament, sembla que existia un sentiment de protecció entre les dones que d'un mateix clan familiar, que portava a recolzar-se mútuament, almenys pel que feia a assegurar-se el manteniment personal.

La pertinença a un o altre grup familiar havia de condicionar la situació en que vivien les diferents monges dins el si de la comunitat. Els detalls més íntims de l'existència quotidiana de les monges se'ns escapen; en aquest sentit resulten de gran interès les Constitucions dictades per fra Guillem de Salanova, annexes al text de la regla, que tot i que no podem datar amb total exactitud, pel seu contingut podrien encaixar perfectament amb l'ambient que es respirava al monestir al darrer quart del segle XIV. Analitzades aquestes Constitucions de Salanova, amb la cautela que requereix qualsevol text normatiu, permeten conèixer certs detalls de la convivència de les monges que difícilment es poden copsar en un altre mena d'escrits. Amb tot, són aquells altres documents generats pel quefer diari els que permeten accedir de forma més directa a l'existència diària del monestir. Entre els testimonis deixats per les monges sobresurten aquells temes que van tenir un grau d'incidència major en les seves vides. Emergeix, per tant, amb gran força, el tema de la clausura, mai ben acceptada per les monges; d'aquí que des d'un bon començament, la comunitat, a través de la reina, hagués intentat aconseguir el màxim nombre possible de privilegis per

tal de pal·liar-ne els efectes.

L'estricta clausura imposada per la regla, mai va ser ben acceptada per les monges. El trencament excessiu d'aquest vot, a ulls de la jerarquia eclesiàstica, va motivar que el tema anés apareixent en totes les normatives al llarg dels anys que analitzem. Després de les constitucions del papa Benet, va ser la reforma iniciada per fra Tomàs Alzina, impulsada pel papa, la que va generar el primer gran conflicte a la comunitat que va culminar amb la destitució de l'abadessa. Els vint punts de la visita de fra Tomàs, encetada el maig del 1406, tenien com objectiu primordial acabar amb tot contacte de les monges amb l'exterior i aconseguir que aquestes portessin una vida més austera i decent. La reforma responia a la idea imperant en el si de l'església que la clausura era del tot necessària per poder protegir a les dones allà consagrades, d'elles mateixes i de la violència exterior, davant la fragilitat pròpia del seu sexe. Aquesta idea era compartida per molts sectors de la societat que van donar suport a la reforma.

Els documents que es conserven a l'arxiu del monestir no semblen mostrar un trencament excessiu de la clausura a Pedralbes, tot i que si es pot observar una certa relaxació, que venia avalada pels privilegis atorgats per les mateixes autoritats eclesiàstiques amb anterioritat. Si bé es va forçar a dimitir l'abadessa, no es va aconseguir imposar la candidata oficial, sor Violant d'Aragó, abadessa del convent de les clarisses de València, fent-se del tot necessari arribar a una solució de compromís. El lloc de l'abadessa dimissionària va ser ocupat per la dona de la seva màxima confiança, la vicària, mentre ella mateixa seguia ocupant llocs de responsabilitat en el discretòri.

No era aquest l'únic tema, també la forma de l'hàbit i la qüestió de la servitud es posaven en qüestió. El que es pretenia era imposar un modus de vida a les monges diferent del que elles desitjaven, l'hàbit no n'era més que un exemple. Mentre Clara d'Assís havia estipulat la "mantellina" com a peça distintiva del

seu orde, les autoritats volien imposar l'"escapulari" que unificava totes les dones religioses. Les monges van haver d'acceptar un control masculí en allò que feia referència a les finances i a l'organització del patrimoni; també, semblaven acceptar sense tensions, el fet d'haver d'ocupar un paper secundari dins l'estructura eclesiàstica, que les feia depenent de la cura espiritual dels frares, però el que no sembla que estaven disposades a acceptar era la intromissió en els aspectes més quotidians de la seva vida com era per exemple, la relació amb les serventes i esclaves.

Les monges van utilitzar en defensa de les acusacions que se'ls hi feien, justament allò pel que eren atacades; "la fragilitat pròpia del seu sexe". El seu comportament no responia a la mala fe, i si en alguna cosa actuaven en contra de la norma ho feien precisament per ser dèbils per naturalesa; d'altra banda, argumentaven, qui no necessitava en aquell moment d'una reforma?.

L'enfrontament va ser llarg i no es va cloure fins el 1409. Però, tot i aquest primer intent de reforma, les monges van intentar mantenir unes quotes de llibertat que no havien de ser tolerades pels estaments eclesiàstics que, finalment, van trobar el suport de la política religiosa dels Reis Catòlics per aconseguir els seus objectius. Tot al llarg del segle XV sembla que es van anar aguditzant els problemes sorgits a les darreries del període estudiat, tal i com es desprèn de la nova reforma, aquest cop més definitiva, que es va dur a cap l'any 1495.

El monestir de Pedralbes presenta una sèrie de trets particulars, conseqüència, en gran mida, del fet de tractar-se d'una fundació reial, però fonamentalment, per la presència física de la reina al costat de la comunitat al llarg dels primers anys de la seva existència. El fet més destacat és que va poder disposar d'una sèrie de rendes que li van permetre una autosuficiència i un grau d'incidència en la societat superior a la d'altres monestirs. També la personalitat de la reina va determinar el tipus de comunitat que s'hi va instal·lar en un primer moment, dissenyat

segons el seu desig. No obstant això, l'anàlisi dels textos normatius d'una banda, i el conjunt de documents generats pels propis afers de la comunitat, per altra, han permès constatar els nombrosos punts de similitud entre el monestir i d'altres comunitats femenines, l'estudi de les quals es comença a conèixer. Certament, cada monestir era autònom en la seva organització, però el fet de tractar-se d'un monestir femení li conferia un rol determinat dins el si de l'església, però també dins de la societat. Tot i que a en fundar-se Pedralbes ja s'havien superat alguns dels greus problemes que havien afectat l'orde en un inici, se'n poden apreciar d'altres que no semblen circumscriure's al nostre monestir. El desgavell i els enfrontaments que es poden observar a Pedralbes a les darreries del segle XIV, sembla que van ser força generals, i s'han d'entendre dins el marc de desconcert que patia l'església en aquell moment. De la mateixa manera, tant en la seva organització, com en la configuració social de la comunitat, com en el tipus de religiositat, s'hi poden observar uns trets força comuns a l'època i a l'entorn social del que formava part el monestir de Pedralbes.

PART II

BIBLIOGRAFIA

La bibliografia que hem utilitzat pel nostre treball, es presenta classificada en diversos blocs. A l'apartat general s'hi troben els estudis bàsics als que hem recorregut per a l'anàlisi dels diferents temes que tractem al llarg de cada capítol. No pretenem recollir aquí les nombroses publicacions aparegudes sobre cada una de les qüestions plantejades, sinó només aquelles que ens han servit de referent més immediat. S'hi troben, fonamentalment, aquells treballs que tracten diferents aspectes de l'època en què emmarquem l'estudi: polítics, econòmics, socials o ideològics, ja sigui des d'una perspectiva general o de forma més concreta. Es troben també en aquest apartat, diversos estudis realitzats sobre la casa reial aragonesa, principalment de la cort de Jaume II.

D'altra banda, la bibliografia específica la presentem dividida en tres apartats diferents segons la seva temàtica. El primer, fa referència als treballs duts a terme sobre la situació de la dona en general al llarg de l'edat mitjana. El segon recull diferents assatjos sobre història religiosa i monasticisme que fan referència al nostre tema d'anàlisi, i un tercer, els estudis referents al monestir de Pedralbes i la persona de la reina Elisenda de Montcada.

1. General

- AURELL I CARDONA, J. 1995. *La cultura dels mercaders barcelonins (1370-1470)*. Tèsis doctoral (inèdita). U.B. Barcelona.
- BATLLE, C. 1981. "Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV". *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Regime*. Paris.
- BATLLE, C; BUSQUETA, J.J. 1992. "Distribució social i formes de vida". *Història de Barcelona. La ciutat consolidada (segles XIV-XV)*, vol. 3. Barcelona.
- BELTRAN DE HEREDIA, J. 1994. "Terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana". *Del Rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*. Museu d'història de la Ciutat de Barcelona. 15 de setembre de 1994-15 de gener de 1995. Barcelona.
- BOFARULL Y SANS, F. 1911. *El castillo y la Baronia de Aramprunyá*. Barcelona.
- COLL, G. 1994. "El Decretum Gratiani" de la British Library de Londres: Un manuscrit il·luminat a Barcelona entre 1342 i 1348". *Lambard. Estudis d'art medieval*. vol. VI- 1991-1993. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- DUBY, G. 1983. *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*. Barcelona.
- DUFOURQ, CH-E. 1985. " "Honrats", "Mercaders" et autres dans le Conseil des Cent au XIVè siècle ". *La ciudad hispànica durante los siglos XIII-XIV*, vol. II. Madrid.
- FINKE, H. 1908. *Acta Aragonensia*. vol. II. Berlín i Leipzig.
- GARCIA CARAFFA, A i A. 1968. *El Solar Catalán, Valenciano y Balear*. San Sebastián.
- GARCIA SANZ, A. 1961. "El Censal". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. XXXVII. Castellón.
- GIRONA LLAGOSTERA, D. 1915. "Itinerari del rey en Martí (1403-1410)". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. Any V: 515-654. Barcelona.
- HERNANDO, J. 1983. "El problema del crèdit i la moral a Catalunya (segle XIV)". *La societat barcelonina a la Baixa Edat Mitjana. Acta Mediaevalia*. Annexos de Història Medieval. Annex I. Barcelona.
- . 1989. "Tratado sobre la licitud del contrato de compraventa de rentas personales y redimibles. Bernat de Puigcercós, o.p. (siglo XIV)". *AHAM*, 10, U.B. Barcelona.

- . 1989. "Els moralistes i l'alimentació a la Baixa Edat Mitjana". *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez*. Barcelona.
- . 1990-1991. "Tratado sobre la licitud del contrato de compraventa de rentas personales y redimibles (violaris). AHAM, 11-12, U.B. Barcelona.
- IVARS, A. 1921. "Testamento del infante Fr. Pedro de Aragón. O.F.M.". *Archivo Ibero-Americano*. XV: 103-113. Madrid.
- . 1928. "La "indiferencia" de Pedro IV de Aragón en el Gran Cisma de Occidente (1378-1382)". *Archivo Ibero-Americano*. XXIX: 21-97. Madrid.
- JAVIERRE MUR, A. L. 1946. "El último viaje de Alfonso IV de Aragón". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. II. Zaragoza.
- Les Quatre Grans Cròniques. Jaume I. Bernat Desclot. Ramon Muntaner. Pere III.* 1971. Pròleg i notes de Ferran Soldevila. Ed. Selecta. Barcelona.
- LITTLE, L.K. 1983. *Pobreza voluntaria y economia de beneficio en la Europa medieval*. Madrid.
- LOPEZ, A, 1929. "Confesores de la familia Real de Aragón". *Archivo Ibero-Americano*. XXXI. Madrid.
- MARTINEZ FERRANDO, J-E. 1962. "La cámara real en el reinado de Jaime II (1291-1327). Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*. vol. IX. 1953-1954. Barcelona.
- . *et alii.* 1991. (reed.) *Els descendents de Pere el Gran. Història de Catalunya. Biografies catalanes*. vol. 6. Barcelona.
- MARTINEZ ORTIZ, J. 1969. "Una víctima de la peste, la reina doña Leonor". *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. vol. I. Valencia.
- MARTORELL Y TRABAL, F. 1913. "Inventari dels bens de la cambra reyal en temps de Jaume II (1323). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. 1911-1912. Barcelona.
- MIRET Y SANS, J. 1917. *La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media*. Nova York-París, 1917.
- NOLASCO, N. 1994. "Els atuells de fusta i metall als segles XIV i XV. Notes per al seu estudi". *Del Rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*. Museu d'història de la Ciutat de Barcelona. 15 de setembre de 1994-15 de gener de 1995. Barcelona.
- ORTI I GOST, P. 1992. "El forment a la Barcelona baixmedieval. Preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)". *Anuario de Estudios*

Medievales. 22. Barcelona.

RIERA I MELIS, A. 1993-1994. "Estructura social y sistemas alimentarios en la Catalunya bajomedieval". *AHAM*. 14/15. Barcelona.

ROCA, J.M. 1921. "Johan I y les supersticions". *Boletín de la RABLB*. Tom. X. Gener-Març. Barcelona.

ROUSTIT, Y. 1954. "La consolidation de la dette publique a Barcelone au milieu du XIV siecle". *Estudios de Historia Moderna*. Barcelona.

RUBIO, J.; ALOS, R. d'.; MARTORELL, F. 1907. "Inventaris inèdits de l'orde del temple a Catalunya". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. 1907. Barcelona.

Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífichs Consellers y regiment de la ciutat de Barcelona. 1912. Colecció de Documents Històrichs inèdits de l'arxiu municipal de Barcelona. Barcelona.

RUIZ DOMENEC, J.E. 1990. "Potere ed immaginazione sociale in Catalogna (secoli XII-XV). Incontro Gisem, Verona, October 1990. Verona. (en premsa).

SAGARRA, F. DE. 1916. *Sigillografia catalana. Inventari. Descripció i Estudi dels segells de Catalunya*. vol. I. Barcelona.

SALICRU, R. 1993. "Esclaus i propietaris d'esclaus a la Barcelona de 1424-1425. Una aproximació des del punt de vista socio-professional". *III Congrés d'història de Barcelona*. Barcelona. 20-22 d'octubre de 1993. Barcelona.

SERRA I PUIG, E. 1988. "Els cereals a la Barcelona del segle XIV". *Alimentació i Societat a la Catalunya Medieval*. Barcelona.

SERRA I VILARO. J. 1989 (rep. facsímil) *Baronies de Pinós i Mataplana*. 2 vols. (Barcelona, 1930, 1. ed.) Bagà.

SOBREQUES, S. 1991 (reed.) *Els Barons de Catalunya. Història de Catalunya. Biografies catalanes*. vol. 3. Barcelona.

VERLINDEN, CH. 1970-1971. "L'esclavage dans la péninsule ibérique au XIV siècle". *Anuario de Estudios Medievales*. vol. 7. Barcelona.

VERRIÉ, F.P. 1989. "La política artística de Pere el Cerimoniós". *Anuario de Estudios Medievales. Pere el Cerimoniós i la seva època*. Annex 24. Barcelona.

VINYOLES I VIDAL, T. 1993-1994. "Deutes, tors i injúries d'una comtessa de Pallars. Reflexions sobre la mentalitat feudal". *AHAM*. 14-15. UB. Barcelona.

-.1994. "El menjar a la Barcelona gòtica: necessitat primària i ritu social". *Del Rebost a la taula. Cuina i menjar a la*

Barcelona gòtica. Museu d'història de la Ciutat de Barcelona. 15 de setembre de 1994-15 de gener de 1995. Barcelona.

-. 1995. "Alimentació i ritme del temps a Catalunya a la baixa Edat Mitjana". *I Col.loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*. Lleida.

2. Específica

Història de la dona

ANDERSON, B.S.; ZINSSER, J. P. 1991. *Historia de las mujeres: Una historia propia*. Madrid.

CABRÉ, M; CARBONELL, M; RIVERA, M. 1990. "La història de les dones". *L'Avenç*. núm. 134: 57-63. Barcelona.

Coloquio hispano-francés. 1986. *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid.

DUBY, G. 1982. *El caballero, la mujer y el cura*. Madrid.

-. 1995. *Damas del siglo XII. Eloisa, Leonor, Iseo y algunas otras*. Madrid.

DUBY, G.; PERROT, M. eds. 1991. *Histoire des Femmes en Occident. Le Moyen Age, II*, Klapisch-Zuber, Ch. dir. Paris.

KELLY, J. 1976. "The social relation of the sexes. Methodological implications of women's history" a: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1. n. 4.

-. 1977. "Did women have a Renaissance? a: *Becoming visible: Women in european history*. Renate Bridenthal i Claudia Koonz ed. Boston, Houghton Mifflin Co. (2. ed. 1988).

-. 1984. *Women, history and theory. The essays of J. F.* Chicago i Londres, University of Chicago Press.

LUCAS, A.M. 1983. *Women in the Middle Ages. Religion, Marriage and Letters*. Brighton.

NASH, M. ed. 1988. *Més enllà del silenci. Les dones a la història de Catalunya*. Barcelona.

POWER E. 1979. *Mujeres Medievales*. Madrid.

RIVERA GARRETAS, M.M. 1990. *Textos y espacios de Mujeres. Europa. Siglo IV-XV*. Barcelona.

RUIZ DOMENEC, J.E. 1986. *La mujer que mira. (Crónicas de la cultura cortés)*. Barcelona.

-. 1986. "La mujer en la sociedad aristocrática de los siglos XII i XIII". *La condición de la mujer en la Edad Media*. Univ Complutense ed. Madrid.

-. 1991. *Set dones per a Tirant*. Barcelona.

VITZ, E. 1988. *Women in the Medieval Towns*. Londres.

WADE LABARGE, M. 1989. *La mujer en la Edad Media*. Madrid.

Història Religiosa i Monasticisme

ALEMANY FERRER, R. 1992. "La *Vita Christi* de Sor Isabel de Villena: Un texto feminista del siglo XV?". *La Voz del Silencio*. I. (Siglos VIII-XVIII). Asociación cultural Al-Mudayna. Madrid.

ANCELET-HUSTACHE, J. 1929. *Les clarisses*. Abbeville (Somme).

-*Archivum Franciscanum Historicum*, 1937, XXX: 350-353.

ARIENTI, G. 1945. *Los Papas. Desde San Pedro hasta Pio XII. Cronologia*. Barcelona.

AZCONA, T. DE. 1957. "Reforma de las clarisas de Cataluña en tiempo de los reyes católicos". *Collectanea Franciscana*. 27. Roma.

-. 1967. "Reforma de religiosas benedictinas y cistercienses de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos". *Studia Monastica*. 9: 75-166. Barcelona.

-. 1968. "Paso del monasterio de Santa Clara de Barcelona a la regla benedictina (1512-1518)". *Collectanea Franciscana*, núm. 38. Roma.

BADA, J. 1970. *Situació religiosa de Barcelona en el segle. XVI*. Barcelona.

BALUZE, E. 1916. *Vitae paparum avenionensium*, I. Paris.

Biografía eclesiástica. 1849.

BOCQUET, A. 1959. "Les Statuts conventuels d'un monastere de clarisses au XIV. siècle". *Ius Seraphicum*, Annus V. Libellus 3-3:

241-288.

BOLTON, M. B. 1976. "Mulieres Sanctae". *Women in Medieval Society*. Univ. of Pennsylvania Press.

BRAUN, J. 1925. *Diccionari Litúrgic*. Barcelona.

BROOKE, R. B. BROOKE, N. L. 1978. "St. Clare". *Medieval Women*. Derek Baker ed. Oxford.

BRUNEL-LOBRICHON, G. 1988. "Diffussion et spirituité des premières clarisses méridionales". *La femme dans la vie religieuse du Languedoc (XIII-XIV s.)*. Cahiers de Fanjeaux, 23: 261-280. Toulouse.

BUENO DOMINGUEZ, M.L. 1989. "Las mujeres de Santa Maria de las Dueñas de Zamora: La realidad humana". *LMCM*. Asociación Cultural Al-Mudayna. Colección Laya n.5. Madrid.

BUGHETTI, B. 1920. "Acta officialia de Regimine Clarissarum durante saec. XIV.". *Archivum Franciscanum Historicum*, XIII: 89-135. Florencia.

-*Bulario Franciscano*, II: 509-522.

-*Bullarium Romanum*. 1859. IV: 390-415. Turnhout.

BYNUM, C.B. 1982. *Jesus as Mother: Studies in Spirituality of the High Middle Ages*. University of California Press.

CASTILLO GOMEZ, A.; VAZQUEZ MADRUGA, M.J. 1989. "Las religiosas de Santa Librada de Alcalá de Henares". *LMCM*. Asociación Cultural Al-Mudayna. Colección Laya n.5. Madrid.

CAVERO DOMINGUEZ, G. 1993. "Monarquía y nobleza: Su contribución a las fundaciones de clarisas en Castilla y León (Siglos XIII-XV)". *LCEP*. Actas II/1. Madrid.

CLAIRE D'ASSISE. 1985. *ÉCRITS*. Sources chrétiennes, 325. Paris.

COLL, J. 1738. *Chronica Serafica de la Santa Provincia de Cataluña, de la Regular Observancia de nuestro padre S. Francisco*. Barcelona.

CHIFFOLEAU, J. 1988. "Dels Ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana". *L'Avenç*, 111. Barcelona.

CHRISTOPHE, J. B. 1853. *Histoire de la Papauté*. Paris.

Chronologia historico-legalis seraphici ordinis fratrum minorum sancti patri Francisci. 1650. Tom. I. Nàpols.

DDAA. 1983. *Temi e problemi nella mistica femminile Trecentesca*. Convegni del Centro di studi sulla spiritualità medievale. Università di Perugia. Todi.

- . 1987. *La Spiritualità medievale: Metodi, Bilanci, Prospettive*. Incontro di studio dell'Accademia Tudertina e del Centro di studi sulla spiritualità medievale dell'Università di Perugia (Todi, 19-20 dicembre 1986). Spoleto.

Els escrits de Sant Francesc d'Assís i de Santa Clara. 1978. Pròleg de Francesc Gamissans. Barcelona.

EQUIP BROIDA. 1989. "Actitudes religiosas de las mujeres medievales ante la muerte. (Los testamentos de barcelonesas de los siglos XIV y XV)". *LMCM*. Asociación Cultural Al-Mudayna. Colección Laya n.5. Madrid.

ECHANIZ SANS, M. 1992. *Las mujeres de la orden militar de Santiago en la Edad Media*. Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo. León.

FONAY-WEMPLE, S. 1991. "Les femmes et la religion". *Histoire des Femmes en Occident. Le Moyen Age*, 2.: 202-208. G. Duby, Michelle Perrot, eds. Paris.

FOREST, A; GANDILLAC, M. DE; VAN STEENBERGHEN, F. 1974. "El Pensamiento Medieval". *Historia de la Iglesia*, Fliche, A; Martin, V., dirs. XIV, València.

FRANCESC D'ASSIS. CLARA D'ASSIS. 1988. *Escrits*. Pròlegs de J. Duran i F. Gamissans. Barcelona.

GALIANA CHACON, J.P. 1991. "La extracción social de las religiosas en la baja edad media valenciana". *Santes, Monges i Fetilleres. Espiritualitat Femenina Medieval*. València.

GARCIA-OLIVER, F. 1991. " "Desefrenades e incorregibles dones". Els monestirs femenins a la ciutat valenciana medieval". *Santes, Monges i Fetilleres. Espiritualitat Femenina Medieval*. València.

GAUSSIN, P.R. 1988. "Les Communautés féminines dans l'espace Languedocien de la fin du XI à la fin du XIV s.". *La femme dans la vie religieuse du Languedoc (XIII-XIV s.)*. Cahiers de Fanjeaux, 23: 299-331. Tolosa.

GINÉ I TORRES, a.m. 1993. "Quatre documents del s. XIII referents al monestir de sant Antoni de Padua (clarisses) de Barcelona". *LCEP*. Actas II/2. Madrid.

GOLD, P.S. 1985. *The Lady and the Virgin. Image, Attitude, and Experience in Twelfth-Century France*. The University of Chicago Press. Chicago and London.

GOMEZ NIETO, L. 1991. "Actitudes femeninas ante la muerte en la Edad Media Castellana". *RFER*. Asociación cultural Al-Mudayna. Colección Laya. núm. 7. Madrid.

GRAÑA CID, M.del M. 1993. "Las primeras clarisas andaluzas. Franciscanismo femenino y reconquista en el siglo XIII". *LCEP*. Actas II/2. Madrid.

- HUYGE, G. 1944. *La clôture des moniales des origines á la fin du XIIIe siècle*. Roumbaix.
- JOHNSON, P. D. 1991. *Equal in Monastic Profession. Religious women in Medieval France*. Women in culture and society, C. R. Stimpson ed. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- LARRINAGA, J R. DE. 1945. *Las clarisas de Pamplona. Colección diplomática de su archivo (s. XIII-XIV)*. Madrid.
- LAZZERI, Z. 1910. "Documenta controversiam inter fratres Minores et Clarissas. Spectantia (1262-1297)". *Archivum Franciscanum Historicum*. III: 664-679. Florencia.
- . 1911. "Documenta controversiam inter fratres Minores et Clarissas. Spectantia (1262-1297)". *Archivum Franciscanum Historicum*. IV: 74-94. Florencia.
- L'HERMITE-LECLERCQ. 1988. Reclus et Recluses dans le sud-ouest de la France. *La femme dans la vie religieuse du Languedoc (XIII-XIV s.)*. Cahiers de Fanjeaux, 23: 281-298. Tolosa.
- LOPEZ, A. 1911. "Constituciones de las monjas clarisas". *Revista de Estudios Franciscanos*, VII: 77-87 i 243-249. Barcelona.
- MARCA, f. 1764. *Chronica Seraphica de la Provincia de la Regular Observancia*. Barcelona.
- MATEU IBARS, J. 1993. "El monasterio de Santa Clara de Lérida. Notas para su História". *LCEP*. Actas II/2. Madrid.
- MELE, G. 1985. *Un manoscritto Arborense inedito del Trecento. Il codice 1br del Monasterio di Santa Chiara di Oristano*. Oristano.
- MITRE, E. 1991. *Iglésia y vida religiosa en la Edad Media*. Madrid.
- MUÑOZ, FERNANDEZ, A. 1993. "Las clarisas en Castilla la Nueva. Apuntes para un modelo de la implantación regional de las ordenes femeninas franciscanas (1250-1600)". *LCEP*. Actas II/1. Madrid.
- OMAECHEVARRIA, I. 1972. *Las clarisas a traves de los siglos*. Madrid.
- . 1976. "La "Regla" y las Reglas de la Orden de Santa Clara". *Collectanea Franciscana*. Roma.
- . 1982. *Escritos de Santa Clara y documentos complementarios*. BAC, 314. Madrid.
- PAZTOR, E. 1991. "Esperienze di povertà al femmenile". *La conversione alla povertà nell'Italia dei secoli XII-XIV*. Spoleto.
- PAZZELLI, R. 1989. *Le Suore francescane*. Padova.

- PEREZ DE TUDELA Y BUESO, M.L. " El convento del monasterio de Santa Clara la Real de Toledo". *LCEP. Actas* II/1. Madrid.
- PEREZ DE TUDELA Y VELASCO, M.I. 1989. "Maria en el vertice de la Edad Media". *LMCM. Asociación Cultural Al-Mudayna. Colección Laya* n.5. Madrid.
- PIQUER I JOVER, J.J. 1973. "L'expansió monàstica femenina a Catalunya durant els segles XII i XIII". *Analecta Sacra Tarraconensia*. XLV: 3-26. Barcelona.
- POU Y MARTI, J.M. 1991. reed. (1.ed. Vic, 1930). *Visionarios, Beguinos y Fraticelos Catalanes (Siglos XIII-XIV)*. Introducció de J. M. Arcelus Ulibarrena. Madrid.
- Regla de Sant Benet. Pròleg de Cassià M. Just. El grà de blat*, 34. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1981. Barcelona.
- Regla Segona del Gloriós Pare Sant Francesch, donada a la gloriosa Santa Clara y confirmada per lo Santissim Pare Papa Innocencio Quart*. 1644. Barcelona.
- Regula et Constitutiones generales monialium ordinis Sanctae Clarae*. 1941 i 1973.
- RIU, M. 1967. "Esquema metodològic per a l'estudi d'un monestir". *I. Col.loqui d'Història del Monaquisme Català*. 309-323. Santes Creus.
- .1970-1971. "El monaquismo catalán en el siglo XIV". *Anuario de Estudios Medievales*. 7. Barcelona.
- .1972. "Aspectes socioeconòmics de la Història Monàstica". *II. Col.loqui d'Història del Monaquisme català*. Poblet.
- RODRIGUEZ LLANEZ, L. 1993. " El archivo de Santa Inés de Sevilla". *LCEP. Actas* II/1. Madrid
- RODRIGUEZ NUÑEZ, C. 1990. *El monasterio de Dominicas de Belvis de Santiago de Compostela*. Ferrol.
- SANAHUJA, P. 1935. "El monestir de Santa Clara de Cervera". *Estudis Franciscans*, 47: 301-323. Barcelona.
- . 1959. *Historia de la Seráfica Provincia de Cataluña*. Barcelona.
- SARRET I ARBOS, j. 1924. *Historia religiosa de Manresa. Iglésies i convents*. Manresa.
- SCHENK, J.E. 1979. "Centralización pontificia y tendencias nacionales". *Historia de la Iglesia, Fliche, A; Martin, V., dirs.* XI, València.
- SCHULENBURG, J. T. 1984. "Strict Active Enclosure and its effects on the female monastic experience (ca. 500-1100)". *Distant*

Echoes. Medieval Religious women, I. Nichols, J.A; Shark, L. T. eds. Kalamazoo, M. I. Cistercian Publications.

SEGURA GRAIÑO, C. 1991. " Fuentes para hacer una historia de la religiosidad de las mujeres". *RFER*. Asociación cultural Al-Mudayna. Colección Laya n.7. Madrid.

SENDRA, P. 1926. " Observaciones de Pedro IV a las Constituciones llamadas Benedictinas o Caturcenses (1338)". *Archivo Ibero-Americano*, XXXI: 255-261. Madrid.

-. "Origen, fundadoras y vicisitudes del Real Monasterio de Santa Clara de Játiva (1326-1926)". *Archivo Ibero-Americano*, XXVI: 327-373. Madrid.

SERRA I CLOTA, A. 1989. "La religiosidad femenina en el mundo rural catalán en la Baja Edad Media". *LMCM*. Asociación Cultural Al-Mudayna. Colección Laya n.5. Madrid.

THOM, F. A. 1987. "Clare of Assissi: New Leader of women". *Distant Echoes. Medieval Religious women*, II. Nichols, J.A; Shark, L. T. eds. Kalamazoo, M. I. Cistercian Publications.

TORRES BALLESTEROS, N. 1993. "Iconografía de Santa Clara en la España Medieval". *LCEP*. Actas I/2. Madrid.

URIBE, A. 1985. "Primer ensayo de reforma franciscana en España. La Congregación de Santa Maria la Real de Tordesillas". *Archivo Ibero-Americano*. núms. 179-180. Madrid.

VILA I CARABASSA, J.M. 1990. " Apunts sobre l'alimentació monacal femenina al segle XIV. El monestir de Sant Daniel de Girona (1361-1362)". *I Col.loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó (Edat Mitjana)*. Lleida 7-9 de novembre de 1990. (treball en curs de publicació).

VILLENA, I. de, sor. 1986. *Vita Christi*. Biblioteca d'Autors Valencians. València.

VINYOLES I VIDAL, T. 1988. "El rebost, la taula i la cuina dels frares barcelonins al 1400". *Anuario de Estudios Medievales. Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Annex 20. Barcelona

-. 1991. "Religiosidad y moral social en la práctica diaria de las mujeres de los últimos siglos medievales". *RFER*. Asociación cultural Al-Mudayna. Colección Laya. núm. 7. Madrid.

WEBSTER, J. 1993. "Santa Clara y los frailes menores en la Edad Media. "Pater Sororum". Política Real y Reforma en Cataluña". *LCEP*. Actas II/2. Madrid.

WADDINGO, *Annales Minorum*. Quaracchi.